

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«Одеська юридична академія»

НАУКОВІ ПРАЦІ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Том ХХХІІІ

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

У збірнику наукових праць Національного університету «Одеська юридична академія» опубліковано статті провідних учених НУ ОЮА, докторів та кандидатів наук, а також відомих правників з інших вузів України.

Збірник статей розрахований на фахівців, що працюють у сфері юриспруденції, студентів-юристів, а також юристів-практиків, які цікавляться тенденціями розвитку правового життя сучасного суспільства.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Національного університету
«Одеська юридична академія» 16.06.2023 р. (протокол № 3).**

Редакційна колегія:

Ю. В. Цуркан-Сайфуліна, д-р юрид. наук, проф. (*головний редактор*);

М. Р. Аракелян, д-р юрид. наук;

Л. І. Аркуша, д-р юрид. наук, проф.;

В. В. Дудченко, д-р юрид. наук;

Т. А. Латковська, д-р юрид. наук, проф.;

В. О. Туляков, д-р юрид. наук, проф.;

Г. О. Ульянова, д-р юрид. наук, проф.;

Є. О. Харитонов, д-р юрид. наук, проф.;

О. І. Харитонова, д-р юрид. наук, проф.;

Lauri Mälksoo, PhD (Естонія);

Emre Sencer, PhD (США).

Сайт видання: www.naukovipraci.nuoua.od.ua

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право», 293 «Міжнародне право»), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (Додаток 1).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

УДК 342

DOI <https://doi.org/10.32782/pnuola.v33.2023.1>*М. С. Булкат*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ПОЛОЖЕНЬ ТА ПРАКТИКИ У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР, ПУБЛІЧНИХ, ЗОКРЕМА АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Вступ. Розвиток доктринальних положень та законодавства у цій сфері відбувався нерівномірно. Наукову увагу було концентровано на становленні адміністративних процедур, тоді як практика вимагала термінового вирішення питання щодо ефективного надання адміністративних послуг [див., наприклад, 2; 12; 13; 17; 26; 27; 28; 30; 33; 36]. Як відмічають фахівці, створення ефективного механізму здійснення адміністративних процедур, публічних, адміністративних послуг на державному рівні розпочалося ще з 90-х рр. [29, с. 88]. Його основи закладено Концепцією адміністративної реформи. Мета реформи включала «формування системи державного управління, що стане близькою до потреб і запитів людей, головним пріоритетом її діяльності буде служіння народові, національним інтересам», одним із завдань визначалось «запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання державних і громадських послуг», тобто перехід від управлінських відносин між державою та громадянами до партнерських [43]. Науковці відмітили, що основною ознакою адміністративно-правових відносин періоду радянської окупації називали їх імперативний характер. Розвиток вітчизняного інституту адміністративних послуг спростував це ствердження, виникли відносини іншого характеру, де імперативний метод не працює [24].

Мета статті. Здійснити аналіз положень вітчизняної доктрини і практики з метою формулювання тенденцій розвитку адміністративних процедур, публічних, зокрема адміністративних послуг.

Виклад основного матеріалу. На етапі становлення адміністративних процедур, зокрема адміністративних послуг, важливу роль відіграли дослідження зарубіжного досвіду [див., наприклад, 13; 14; 20; 53; 54; 60]. Ці напрями наукової роботи не втрачають актуальності.

Окремим напрямом досліджень є формування понятійно-категоріального апарату. Спочатку у вітчизняній доктрині використовували поняття «управлінські послуги»

[див., наприклад, 62]. І. Голосніченко визначив управлінську послугу як створення організаційних умов для реалізації свого права громадянином або іншим суб'єктом адміністративно-правових відносин [5, с. 8]. Але цей термін небезпідставно критикувався, оскільки під управлінськими послугами часто розуміли обслуговування власне управлінського процесу, в тому числі у приватному секторі виробництва [див., наприклад, 11, с. 178; 25; 33, с. 292]. Згодом вживались кілька термінів: «державні послуги», «публічні послуги», «адміністративні послуги», «муніципальні послуги», «публічні сервіси», «адміністративні сервіси» тощо. Положення про класифікацію публічних послуг за різними критеріями, їх типізацію відповідно до потреб споживачів продовжуть удосконалюватись у вітчизняній доктрині.

В. Авер'янов визначив адміністративні послуги як новий елемент взаємовідносин держави з людиною, численні обов'язки державних органів щодо виконання різного роду дозвольно-реєстраційних дій за відповідними зверненнями фізичних і юридичних осіб [1, с. 16–20].

Науковці вказали, що найбільш широко охоплює всі варіанти надання послуг поняття публічних послуг – «public services», до яких належать ті, що надаються споживачеві органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими неурядовими організаціями, а також бізнес-структурами. Поняття державних послуг (зокрема управлінських, адміністративних) охоплює послуги, що надають органи державної влади. Споживачем (користувачем) послуг слід вважати не лише громадян, а й нерезидентів (іноземців), осіб без громадянства, організації, громадські об'єднання.

Державні послуги науковці поділили на: управлінські послуги, які надаються невизначеному колу осіб у формі рішень, що регламентують права та обов'язки громадян та господарюючих суб'єктів та адміністративні послуги, які надаються конкретному користувачу (фізичній або юридичній особі, громадянам і їх об'єднанням, групі осіб) [див., наприклад, 6; 8; 49; 51].

Листом Міністерства юстиції України у 2009 р. надано роз'яснення щодо співвідношення законодавчих термінів. Так, сферу публічних послуг становлять послуги, що надаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, які перебувають в їх управлінні. Залежно від суб'єкта, що надає публічні послуги, розрізняють державні та муніципальні послуги. Державні послуги надаються органами державної влади (в основному виконавчої) та державними підприємствами, установами, організаціями, а також органами місцевого самоврядування в порядку виконання делегованих державою повноважень за рахунок коштів державного бюджету. Муніципальні послуги надаються органами місцевого самоврядування, а також органами виконавчої влади та підприємствами, установами, організаціями в порядку виконання делегованих органами місцевого самоврядування повноважень за рахунок коштів місцевого бюджету. Важливою складовою як державних, так і муніципальних послуг є адміністративні послуги [61]. Однак обговорення цих питань в адміністративній науці триває. Натепер прийнято

Закон України «Про адміністративну процедуру», точиться дискусія щодо становлення адміністративного процедурного права [див., наприклад, 34].

Законодавчі зусилля на попередньому етапі було спрямовано на регулювання сфери надання адміністративних послуг [37; 42; 47]. Довгий час у науковій доктрині тримала актуальність тенденція щодо аналізу положень Закону України «Про адміністративні послуги» та організаційних засад їх надання. І. Коліушко вказав, що ідейною основою впровадження нових організаційних форм надання адміністративних послуг у вітчизняній науці та практиці було створення, так званих, «універсамів послуг» [3, с. 34]. Практика «універсамів послуг» набула поширення в європейських країнах. Вона передбачає зосередження представництв багатьох органів в одному приміщенні або створення єдиної приймальні документів, які потім надходять до відповідного адміністративного органу, що приймає рішення [23]. Натепер вагомим напрямом досліджень залишається специфіка надання публічних послуг різними суб'єктами в окремих сферах [див., наприклад, 52].

Суттєвою тенденцією у вітчизняній доктрині залишається вивчення стандартів якості надання публічних, зокрема адміністративних послуг [див., наприклад, 48; 55]. Науковцями констатовано потребу встановлення стандартів їх якості та критеріїв результативності, своєчасності, доступності, зручності, відкритості, поваги до особи, професійності. Правники вказали, що стандарти якості надання послуг повинні встановлювати мінімальні вимоги щодо того, яким чином надається та чи інша послуга, урахувати критерії її оцінювання.

Актуальним вектором досліджень залишаються співвідношення міжнародних принципів загального управління якістю (TQM) [див., наприклад, 10; 15; 50] з адміністративним процедурним правом, положеннями щодо публічних послуг, адміністративних послуг тощо. Вони сформувались у кінці 60-х рр. та набули поширення у країнах Західної Європи. Відображають загальні підходи до функціонування будь-якої успішної організації. Сучасні стандарти ISO [32] і модель CAF [59] побудовані на основі принципів TQM.

Стандарти ISO є інструментами технологічного способу оцінки управлінської діяльності. Вони містять вимоги до процесів організації, що впливають на якість її кінцевих послуг. З 1992 р. відповідно до результатів розробок на замовлення Європейської Комісії в державному секторі розвинених країн почала поширюватись самооцінка за моделлю CAF, яка базується на описі «ідеальної організації» у вигляді сукупності критеріїв діяльності та досягнутих результатів. Самооцінка відбувається шляхом зіставлення реальної організації з таким ідеалом, на основі чого визначаються сфери удосконалення для поступового наближення до певного «ідеального стану». Порівнюючи підходи до удосконалення систем управління, що ґрунтуються на використанні стандартів ISO та моделі CAF, науковці вказали, що перший з них більше орієнтований на упорядкування та формалізацію діяльності і є найбільш ефективним в органах, де поки що чітко не визначені споживачі, послуги, порядок виконання процесів [49].

Науковці вказують, що якість надання публічних послуг доцільно вимірювати саме з використанням соціальних та технологічних (нормативно-регламентних) способів. Критеріями оцінки соціологічного способу вимірювання якості надання послуг можуть слугувати: результативність, своєчасність, доступність, зручність, відкритість, повага до особи, професійність. Технологічний спосіб оцінки якості надання послуг спирається на міжнародні стандарти [49].

Прикметним напрямом залишається дослідження принципів надання публічних послуг. Правники зауважили, що одним з орієнтирів для формування та закріплення принципів надання адміністративних послуг в органах місцевого самоврядування в українському законодавстві є Європейська хартія місцевого самоврядування [4, с. 428]. У ст. 4 Закону України «Про адміністративну процедуру» вказано принципи адміністративної процедури: верховенство права, у тому числі законності та юридичної визначеності; рівність перед законом; обґрунтованість; безсторонність (неупередженість) адміністративного органу; добросовісність і розсудливість; пропорційність; відкритість; своєчасність і розумний строк; ефективність; презумпція правомірності дій та вимог особи; офіційність; гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; гарантування ефективних засобів правового захисту [38].

Не втрачають актуальності дослідження у сфері електронних послуг (див., наприклад, 56; 57), як форми надання публічних послуг. Розвиток електронних послуг пов'язують з концептом електронного урядування (e-Government). В Україні першим етапом створення подібної системи прийнято вважати 1998 р. Тоді було ухвалено першу Національну програму інформатизації. У ній один з напрямів присвячений створенню відомчих інформаційно-аналітичних систем. Протягом 2000–2001 рр. відбулось створення понад 30 інформаційно-аналітичних систем різноманітного рівня та двох десятків систем електронних інформаційних ресурсів загальнодержавного масштабу. 1 березня 2023 р. набрав чинності новий Закон України «Про Національну програму інформатизації» [44].

Наукова дискусія щодо електронного урядування триває. Її предметом в широкому розумінні є майбутнє урядування. Існують дві крайні точки зору (див., наприклад, 7; 9; 18; 58). Перша – з поширенням інформаційних комп'ютерних технологій роль уряду, місцевих органів влади й інших централізованих владних інститутів нівелюватиметься. «Електронна демократія» (комп'ютерні технології) може забезпечити реальну можливість участі в реалізації державної влади усім без винятку громадянам. Однак науковці застерігають, що компетентність громадської думки з усіх питань розвитку держави, області, міста, району тощо – викликає ризики охлократії. Як і процеси реалізації та контролю за рішеннями такого утопічного урядування. Друга точка зору полягає в тому, що використання інформаційних технологій забезпечує лише підвищення ефективності діяльності державних органів, яке визначає ще більшу їхню значимість. Досліджуючи питання моральних дилем інформаційного суспільства, науковці відмічають, що зuboжіння духовного буття на тлі гігантського зростання інформації свідчить про те, що інформаційне суспільство не є безпроблем-

ною й позитивною реальністю, про яку говорять його апологети, а розкриває новий рівень моральної безвиході і суперечностей, яких не знали попередні епохи [18, с. 21]. Натепер виділяють кілька основних етапів розвитку системи електронного урядування. На першому – створюються веб-ресурси різних міністерств і відомств, що містять інформацію про їх місію і напрями діяльності. На п'ятому етапі відбувається створення електронної системи державного урядування на основі єдиних стандартів, а також урядового порталу як єдиної точки доступу до всіх послуг – і для громадян, і для бізнесу. Більшість фахівців вважає, що найвищим ступенем розвитку електронної демократії є запровадження електронної системи волевиявлення (електронного голосування).

Доктринальна дискусія щодо оптимального спектру надання електронних послуг – від «надання публічної інформації» до «форми усіх видів публічних послуг» – триває [див., наприклад, 21; 22; 31]. Розрізняють чотири види електронного надання інформаційної послуги: інформування (надання безпосередньо інформації про державні (адміністративні) послуги); одностороння взаємодія (забезпечена можливість користувачу отримати електронну форму документа); двостороння взаємодія (забезпечена можливість обробки електронної форми документа, включаючи ідентифікацію); проведення трансакцій (електронна реалізація можливостей прийняття рішень та їх доставка) [56, с. 20].

Л. Коваленко свого часу звернула увагу на необхідність подальшої модернізації адміністративно-правового регулювання надання послуг в електронній формі [24]. Сферу надання електронних послуг тепер врегульовано чинним законодавством. Ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [39] закріплено обов'язок суб'єктів владних повноважень оприлюднювати перелік й умови отримання послуг, що надають ці органи, форми і зразки документів, правила їх заповнення. Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр. [45], Концепція розвитку електронного урядування в Україні [46], закони України про електронні документи та електронний документообіг [41] та про електронну електронні довірчі послуги [40] – є профільним законодавством із цих питань.

З 2020 р. функціонує вебпортал «Дія» (Diia) [19], що поєднує в собі мобільний застосунок та портал державних послуг, «держава у смартфоні». На ньому можна отримати державні послуги, зареєструвати ФОП, сплачувати податки й подавати декларації, підписувати будь-які документи, змінювати місце реєстрації тощо. над створенням «держави у смартфоні», що поєднує в собі мобільний застосунок та портал державних послуг. Міністерство цифрової трансформації України (Мінцифри) [35] – центральний орган виконавчої влади, який відповідає за формування та реалізацію державної політики у сфері цифровізації, відкритих даних, національних електронних інформаційних ресурсів, інтероперабельності – взаємодії мережевих систем бази уніфікованих інтерфейсів або протоколів, впровадження електронних послуг та розвиток цифрової грамотності громадян. Створене у вересні 2019 р. З 2020 р. запущено «Гід з державних послуг» [16], на якому можна отримати інформа-

цію про усі державні послуги, що надаються різними суб'єктами державної влади. 3 травня 2023 р. у Вашингтоні відбувся саміт Diiа in DC, на якому партнерами були високо оцінені досягнення української програми. Протягом 2024 р. Мінцифри планує перевести усі державні послуги у Дію.

Висновки. Розвиток доктринальних положень та законодавства у цій сфері відбувався нерівномірно. У доктрині було концентровано увагу на становленні адміністративного процедурного права, тоді як практика вимагала термінового вирішення питання щодо ефективного надання адміністративних послуг. Перспективним напрямом досліджень натепер є співвідношення цих положень у контексті дискусії про формування адміністративного процедурного права. На етапі становлення адміністративних процедур, зокрема адміністративних послуг, важливу роль відіграли дослідження зарубіжного досвіду. Вони не втрачають актуальності.

Окремим напрямом досліджень є формування понятійно-категоріального апарату. Спочатку у вітчизняній доктрині використовували поняття «управлінські послуги». Згодом вживались кілька термінів: «державні послуги», «публічні послуги», «адміністративні послуги», «муніципальні послуги», «публічні сервіси», «адміністративні сервіси» тощо. Дослідження їх співвідношення залишаються актуальними дотепер. Положення про класифікацію публічних послуг за різними критеріями, їх типізацію відповідно до потреб споживачів продовжують удосконалюватись у вітчизняній доктрині.

На попередньому етапі зусилля науковців і практиків було спрямовано на законодавче регулювання адміністративних послуг. Довгий час у доктрині тримала актуальність тенденція щодо аналізу профільних норм. Натепер вагомим напрямом досліджень залишається специфіка надання адміністративних послуг різними суб'єктами в окремих сферах.

Суттєвою тенденцією у вітчизняній доктрині є вивчення стандартів якості надання адміністративних послуг. Актуальні дослідження співвідношення міжнародних принципів загального управління якістю та сфери вітчизняних публічних послуг. Вагомим напрямом є вивчення принципів надання публічних послуг.

Не втрачають актуальності дослідження у сфері електронних послуг, як форми надання публічних послуг. У цьому контексті триває дискусія щодо електронного урядування. Доктринальна дискусія щодо оптимального спектру поняття електронних послуг – від «надання публічної інформації» до «форми усіх видів публічних послуг» – також у процесі. З 2020 р. функціонує вебпортал «Дія» (Diiа), що поєднує в собі мобільний застосунок та портал державних послуг. Протягом 2024 р. Мінцифри планує перевести усі державні послуги у «Дію».

Література

1. Авер'янов В. Українське адміністративне право: черговий етап реформування. *Актуальні проблеми реформування*. Суми. 2000. С. 16–20.
2. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / В. П. Тимошук. Київ: Факт. 2003. 496 с.
3. Адміністративна реформа для людини (науково практичний нарис) / За заг. ред. І. Б. Коліушка К.: Факт. 2001. С. 34–35.

4. Адміністративне право України (загальна частина): навч. посіб. / Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.; Вид. 2-е, доп. Львів: СПОЛОМ. 2021. 616 с.
5. Адміністративне право України: основні поняття: навч. посібник; кол. авт. за заг. ред. д-ра. юрид. наук, проф. І. П. Голосніченка. К.: ГАН. 2005. 232 с.
6. Адміністративні послуги місцевих органів державної виконавчої влади / Чемерис А. О., Лесечко М. Д., Ліпенцев А. В., Каляев А. О., Ципук В. М. Д.: ЛРІДУ НАДУ. 2004. 148 с.
7. Асанова А. Електронний уряд як дійовий механізм взаємодії і форма співпраці держави та громадян в інформаційному суспільстві. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/20061/txts/TEKNOLOGIYA/Obaa_avis.pdf (дата звернення: 24.08.2023)/
8. Афанасьєв К. К. Адміністративні послуги: навч. посіб. Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. 2010. 175 с.
9. Баранов О. Електронний уряд в Україні? Буде! Коли? URL: <http://www.dt.ua/3000/3050/33406/> (дата звернення: 24.08.2023).
10. Безродна С. М. Управління якістю: навч. посіб. для студентів економічних спеціальностей. ПВКФ «Технодрук». Чернівці. 2017. 174 с.
11. Білик Л. Л. До питання реформи надання адміністративних послуг. *Сучасні проблеми адміністративного права та процесу: тези доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 черв. 2017 р.)* / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, каф. адмін. права і процесу ф-ту № 3. Харків. 2017. 295 с.
12. Бойко І., Зима О., Соловйова О. Адміністративна процедура: конспект лекцій / за заг. ред. І. Бойко. Харків: Право. 2017. 132 с.
13. Бригіневич І. І. Центри надання адміністративних послуг: створення та організація діяльності: практичний посібник / І. І. Бригіневич, С. І. Ванько, В. А. Загайний, І. Б. Коліушко, О. В. Курінний, В. О. Стоян, В. П. Тимошук / за заг. ред. В. П. Тимошука. Київ: СПД Москаленко О.М. 2010. 440 с.
14. Власенко О.В. Зарубіжний досвід організації та роботи місцевої влади / О. В. Власенко, П. В. Ворона, М. О. Пухтинський та ін. Полтава: Полт. НТУ. 2009. 288 с.
15. Гавловська Н. І. Основні положення концепції TQM / *Сучасні технології управління*. URL: <https://de.khnu.km.ua/p.aspx> (дата звернення: 25.06.2023).
16. Гід з державних послуг. URL: <https://guide.dia.gov.ua> (дата звернення: 26.05.2023).
17. Голосніченко І. Правове регулювання надання державних управлінських послуг та вирішення адміністративних спорів. URL: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=XqrJWAYA AAAJ&hl=uk> (дата звернення: 23.05.2023).
18. Данильян О. Г. Моральні дилеми інформаційного суспільства / *Інформаційне суспільство і держава: проблеми взаємодії на сучасному етапі: зб. наук. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 26 жовт. 2012 р.* / редкол.: С. Г. Серьогіна, В. Г. Пилипчук, І. В. Яковюк. Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. Самоврядування. 2012. С. 21–24.
19. Дія. Державні послуги онлайн: веб-сайт URL: <https://dia.gov.ua> (дата звернення: 26.05.2023).
20. Драган О. І. Організація надання публічних послуг населенню органами влади: зарубіжні практики. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 4. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=703> (дата звернення: 27.05.2023).
21. Ємельяненко О. Традиційний та електронний уряд: концептуальні відмінності. URL: <http://www.viche.info/journal/811/> (дата звернення: 24.08.2023).
22. Загаєцька О. А. Проблеми та перспективи надання електронних послуг в Україні. *Міжнародний науковий фаховий журнал «Електронне урядування»*. 2010. № 1. С. 45–47.
23. Кірмач А. Адміністративні послуги – для громадян, а не для підприємців. До пропонуваного Урядом Плану заходів щодо вдосконалення системи надання адміністративних послуг / *Юридична газета*. № 18 (78). 2006.
24. Коваленко Л. П. Деякі проблеми адміністративного права як галузі права / *Сучасні проблеми адміністративного права та процесу: тези доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 черв. 2017 р.)* / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, каф. адмін. права і процесу ф-ту № 3. Харків. 2017. 295 с. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/P7GtpD-KCwbt2eOgPIGC49rVyFF3ZRRt%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/P7GtpD-KCwbt2eOgPIGC49rVyFF3ZRRt%20(3).pdf) (дата звернення: 26.05.2023).
25. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Моногр. К.: Факт. 2002. 260 с. URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/problemu-admin-reformy-koliushko-2002.pdf> (дата звернення: 27.05.2023).

26. Коліушко І., Тимошук В. Адміністративні послуги з боку органів виконавчої влади (глава 4, розд. 4) / Виконавча влада і адміністративне право / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. К.: Ін-Юре. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?user=VRe_Sb0AAAAAJ&hl=uk (дата звернення: 23.05.2023).
27. Коліушко І., Тимошук В. Управлінські послуги – новий інститут адміністративно-го права. Право України. 2001. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?user=VRe_Sb0AAAAAJ&hl=uk (дата звернення: 23.05.2023).
28. Коломоець Т., Астахов Д. Кодифікація адміністративно-процедурного законодавства України: монографія. Запоріжжя. Запорізький національний університет. 2011. 228 с.
29. Крижна В. В. Аналіз механізму надання адміністративних послуг в Україні. *Сучасні проблеми адміністративного права та процесу: тези доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 черв. 2017 р.)* / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, каф. адмін. права і процесу ф-ту № 3. Харків. 2017. 295 с.
30. Крупчан О., Перепелюк В. Адміністративні процедури на захисті приватних прав осіб: Монографія. Київ. НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України. 2010. 207 с.
31. Куспльак І. С. Електронне урядування як інструмент формування прозорості та відкритої політичної влади: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Одеса. 2012. 206 с.
32. Матвієнко В. М., Ковтун О. Ю. Міжнародна організація зі стандартизації / Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України. 2004. Т. 2. 812 с.
33. Миколенко О. І. Щодо доцільності використання в науці адміністративного права та в законодавстві України терміну «управлінські послуги». *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. 2005. Випуск 30. С. 292–296.
34. Миколенко О. Теорія адміністративного процедурного права: Монографія Харків: Бурун Книга. 2010. 336 с.
35. Міністерство цифрової трансформації України (Мінцифри): веб-сайт. URL: <https://thedigital.gov.ua> (дата звернення: 26.05.2023).
36. Овчарук С. Адміністративні процедури в умовах формування правової держави: проблеми теорії та практики реалізації: монографія. Київ. 2014. 355 с.
37. Про адміністративні послуги: закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text> (дата звернення: 26.05.2023).
38. Про адміністративну процедуру: закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#n135> (дата звернення: 25.06.2023).
39. Про доступ до публічної інформації: закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 26.05.2023).
40. Про електронні довірчі послуги: закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 26.05.2023).
41. Про електронні документи та електронний документообіг: закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 26.05.2023).
42. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 червня 2007 р. № 494-р / База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення 22.02.2023).
43. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98 / База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/810/98> (дата звернення 22.02.2023).
44. Про Національну програму інформатизації: закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр#Text> (дата звернення: 24.08.2023).
45. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text> (дата звернення: 26.05.2023).
46. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-р#Text> (дата звернення: 26.05.2023).
47. Про схвалення Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 р. № 90-р /

База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-2006-%D1%80> (дата звернення 22.02.2023).

48. Прудіус Л. В. Оцінка якості надання адміністративних послуг: теоретико-методологічний підхід: наук. розробка / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Упр. орг. фундам. та приклад. дослідж., каф. права і законотворч. процесу. К.: НАДУ. 2010. 37 с.

49. Сороко В. М. Надання публічних послуг органами державної влади та оцінка їх якості: навчальний посібник. Київ: Національна академія державного управління при Президентові України. 2008. 104 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_finan/Soroko-V.M.-Nadannya-publichnykh-posluh.pdf (дата звернення: 25.06.2023).

50. Сороко В. М. Функціонування і розвиток системи управління якістю: навч.-метод. матеріали. НАДУ. К. 2013. 80 с.

51. Стрельченко О. Г. Адміністративно-правове підґрунтя надання адміністративних послуг в Україні. *Митна справа*. 2011. № 2 (74). С. 45 – 50.

52. Тер-Степанян О. В. Адміністративно-правові засади надання адміністративних послуг у сфері телекомунікацій та поштового зв'язку: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.07. Х. 2014. 203 с.

53. Тимошук В. Адміністративні послуги: посібник. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». К.: ТОВ «Софія-А». 2012. 104 с.

54. Тимошук В. Досвід Канади в організації надання адміністративних послуг. URL: <http://fmd.kh.ua/administratyvniposlugu/viktor-timoshuk-dosvid-kanadi-v-organizatsiyi-nadannya-administrativnihposlug.html> (дата звернення: 25.05.2023).

55. Тимошук В. П., Кірмач А. В. Оцінка якості адміністративних послуг / Центр політико-правових реформ / І. Б. Коліушко (відп. ред.). К.: Факт. 2005. 88 с.

56. Тищенко І. О. Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України: монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. Справ. 2017. 156 с.

57. Тищенко І. О. Правова природа електронних послуг в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. №4. С. 243–247.

58. Ткаченко А. Теоретичне розуміння та суть поняття електронного уряду. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1312> (дата звернення: 24.08.2023).

59. Управління якістю (CAF). URL: <https://nads.gov.ua/diyalnist/mizhnarodna-spiivpracya/upravlinnya-yakistyu-caf> (дата звернення: 25.06.2023).

60. Шереметьєва Л. А., Беца І. І. Концептуальні підходи, типи та види державних послуг в Європейському Союзі: порівняльний аналіз. URL: www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10slaupa.pdf (дата звернення: 25.05.2023).

61. Щодо надання роз'яснення термінів, які застосовуються у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення»: лист Міністерства юстиції України № 967-0-2-09-22 від 18 грудня 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v967-323-09#Text> (дата звернення: 25.05.2023).

62. Якісні управлінські послуги – головна умова підвищення довіри населення до органів влади: Монографія / Ю. О. Куц, С. В. Краснопорова, О. К. Чаплигін та ін.; За заг ред. Ю. О. Куца, С. В. Краснопорової. Х.: Видавництво ХарПІ НАДУ. 2006. 192 с.

Анотація

Булкат М. С. Тенденції розвитку наукових положень та практики у сфері адміністративних процедур, публічних, зокрема адміністративних послуг. – Стаття.

У статті окреслено тенденції розвитку наукових положень та практики у сфері адміністративних процедур, публічних, зокрема адміністративних послуг. Вказано, що розвиток наукових положень та законодавства у цій сфері відбувався нерівномірно. У доктрині було концентровано увагу на становленні адміністративного процедурного права, тоді як практика вимагала термінового вирішення питання щодо ефективного надання адміністративних послуг. Перспективним напрямом досліджень натепер є співвідношення цих положень у контексті дискусії про формування адміністративного процедурного права. На етапі становлення адміністративних процедур, зокрема адміністративних послуг, важливу роль відіграли дослідження зарубіжного досвіду. Вони не втрачають актуальності.

Окремим напрямом досліджень є формування понятійно-категоріального апарату. Спочатку у вітчизняній доктрині використовували поняття «управлінські послуги». Згодом вживались кілька термінів: «державні послуги», «публічні послуги», «адміністративні по-

слуги», «муніципальні послуги», «публічні сервіси», «адміністративні сервіси» тощо. Дослідження їх співвідношення залишаються актуальними дотепер.

Листом Міністерства юстиції України надано роз'яснення щодо співвідношення законодавчих термінів. Сферу публічних послуг становлять послуги, що надаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, які перебувають в їх управлінні. Залежно від суб'єкта, що надає публічні послуги, розрізняють державні та муніципальні послуги. Державні послуги надаються органами державної влади (в основному виконавчої) та державними підприємствами, установами, організаціями, а також органами місцевого самоврядування в порядку виконання делегованих державою повноважень за рахунок коштів державного бюджету. Муніципальні послуги надаються органами місцевого самоврядування, а також органами виконавчої влади та підприємствами, установами, організаціями в порядку виконання делегованих органами місцевого самоврядування повноважень за рахунок коштів місцевого бюджету. Важливою складовою як державних, так і муніципальних послуг є адміністративні послуги. Однак обговорення триває. Положення про класифікацію публічних послуг за різними критеріями, їх типізацію відповідно до потреб споживачів продовжують удосконалюватись у вітчизняній доктрині.

Зусилля науковців і практиків було спрямовано на законодавче регулювання адміністративних послуг. Довгий час у науковій доктрині тримала актуальність тенденція щодо аналізу профільних норм. Натепер вагомим напрямом досліджень залишається специфіка надання адміністративних послуг різними суб'єктами в окремих сферах.

Суттєвою тенденцією у вітчизняній доктрині є вивчення стандартів якості надання адміністративних послуг. Актуальні дослідження співвідношення міжнародних принципів загального управління якістю та сфери вітчизняних публічних послуг. Вагомим напрямом є вивчення принципів надання публічних послуг.

Не втрачають актуальності дослідження у сфері електронних послуг, як форми надання публічних послуг. У цьому контексті триває дискусія щодо електронного урядування. Її предметом в широкому розумінні є майбутнє урядування. Доктринальна дискусія щодо оптимального спектру поняття електронних послуг – від «надання публічної інформації» до «форми усіх видів публічних послуг» – також у процесі. З 2020 р. функціонує вебпортал «Дія» (Diia), що поєднує в собі мобільний застосунок та портал державних послуг, «держава у смартфоні». Протягом 2024 р. Мінцифри планує перевести усі державні послуги у «Дію».

Ключові слова: адміністративне процедурне право, публічні послуги, адміністративні послуги, електронні послуги, електронне урядування.

Summary

Bulkat M. S. Trends in the development of scientific provisions and practice in the sphere of administrative procedures, public, in particular, administrative services. – Article.

The article outlines the trends in the development of scientific provisions and practice in the field of administrative procedures, public, in particular, administrative services. It is indicated that the development of scientific provisions and legislation in this area took place unevenly. In the doctrine, attention was focused on the establishment of administrative procedural law, while practice required an urgent solution to the issue of effective provision of administrative services. A promising direction of research for now is the correlation of these provisions in the context of the discussion on the formation of administrative procedural law. At the stage of formation of administrative procedures, in particular administrative services, the study of foreign experience played an important role. They do not lose their relevance.

A separate direction of research is the formation of a conceptual and categorical apparatus. Initially, the concept of «state services» was used in the domestic doctrine. Subsequently, several terms were used: «state services», «public services», «administrative services», «municipal services» etc. Studies of their relationship remain relevant to this day.

The letter from the Ministry of Justice of Ukraine provided an explanation regarding the ratio of legislative terms. The sphere of public services consists of services provided by state authorities, local self-government bodies, enterprises, institutions, and organizations under their management. Depending on the entity providing public services, state and municipal services are distinguished. State services are provided by state authorities (mainly executive) and state

enterprises, institutions, organizations, as well as local self-government bodies in order to fulfill the powers delegated by the state at the expense of the state budget. Municipal services are provided by local self-government bodies, as well as executive power bodies and enterprises, institutions, and organizations in order to fulfill the powers delegated by local self-government bodies at the expense of the local budget. Administrative services are an important component of both state and municipal services. However, the discussion continues. Regulations on the classification of public services according to various criteria, their typification according to the needs of consumers continue to be improved in the domestic doctrine.

The efforts of scientists and practitioners were aimed at legislative regulation of administrative services. For a long time, the tendency to analyze profile norms has been relevant in scientific doctrine. For now, the specifics of the provision of administrative services by various entities in certain areas remains an important direction of research.

A significant trend in the domestic doctrine is the study of quality standards for the provision of administrative services. Current studies of the relationship between international principles of general quality management and the sphere of domestic public services. An important direction is the study of the principles of providing public services.

Research in the field of electronic services as a form of public service provision does not lose its relevance. In this context, the debate on e-governance continues. Its subject in a broad sense is the future of governance. The doctrinal discussion regarding the optimal spectrum of the concept of electronic services – from «provision of public information» to «forms of all types of public services» – is also in progress. Since 2020, the «Diia» web portal has been operating, which combines a mobile application and a portal of public services, «the state in a smartphone». During 2024, the Ministry of Digitization plans to transfer all services to Diya.

Key words: administrative procedural law, public services, administrative services, electronic services, electronic government.

УДК 343.9.01

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v33.2023.2>*А. С. Гупалюк*

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАСЛІДКІВ І РЕЗУЛЬТАТІВ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЙОГО МЕТИ

Постановка проблеми. Між структурою особистості злочинця та структурою злочину існує взаємна залежність. Особа злочинця є серцевинним елементом при вивченні мотивації вчинення злочину. Визначення типових рис особистості злочинця, які мають зв'язок з його наслідками, дає змогу для виділення типових ознак та властивостей злочинця, які можуть бути використані для оптимізації розслідування. Наслідки злочину, власне, є тією категорією, яка постає перед слідчим наочно – на різних етапах розслідування. Водночас, від кваліфікації слідчого залежить, яким чином наслідки будуть оцінені та класифіковані. Це означає, що один і той самий наслідок може мати різні пояснення в уяві слідчого, відповідно, наслідку приписується одразу декілька причин, з яких не всі виявляться правильними, що, звісно ж, ускладнює пізнавальний процес в ході розслідування. Це також означає, що причина, яка привела до злочинного результату, може бути неправильно встановлена, що веде до провалу слідства. Це й робить питання правильної оцінки наслідків злочину таким актуальним для діяльності слідчого.

Можна виокремити вітчизняних дослідників, які приділили увагу питанням співвідношення наслідків та мети злочину в своїх працях: Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, В. І. Борисов, Л. П. Брич, Т. В. Варфоломеева, П. А. Воробей, О. І. Груздь, М. В. Гедз, В. П. Колмаков, А. І. Тадеуш, В. В. Тіщенко, А. А. Чикиренда, В. Ю. Шепітько, Г. В. Щербакова тощо.

Метою даної статті є дослідження, співставлення та співвідношення наслідків і результатів вчинення злочину для встановлення його мети, що в подальшому допоможе процесу розслідування та вірній кваліфікації вчиненого суспільно небезпечного діяння.

Виклад основного матеріалу. Встановлення наслідків злочину є своєрідною «точкою входу» в розслідування, з криміналістичної точки зору. За допомогою встановлення та формулювання наслідків та результатів вчинення злочину слідчий може сформулювати версії стосовно мотивації злочинця, а відтак, його індивідуальні риси, що може сприяти звуженню кола підозрюваних.

Наслідки злочину є предметом дослідження не тільки в теоретичній площині – як поняття криміналістичної характеристики злочину, але й має практичний вимір. На

практиці, дослідження наслідків злочину дозволяє втілювати в життя нові підходи, пов'язані з систематизацією знань стосовно окремих видів злочинів, для оптимізації процесу розслідування, у взаємному зв'язку з тактикою та технікою.

Наслідки потрібно правильно встановити і кваліфіковано оцінити. Таким чином, якщо вони були правильно оцінені, це слугує сприятливим підґрунтям для проведення подальших слідчих дій. До цього варто додати і те, що за наслідками злочину, як результатами суспільно небезпечного діяння, можливо констатувати, наявна чи відсутня сама подія злочину. Крім цього, оцінка наслідків злочину відбувається в ситуаційному контексті, тобто, в конкретних умовах, або обставинах (місце, час, дата, погодні умови тощо), що часто сильно впливає на очевидність картини злочину, звідси – оцінка наслідків злочину має ситуаційний компонент, а саме – відбувається на місці та в конкретних обставинах навколишнього середовища, часу, місця (ситуації).

Наприклад, Є. М. Рожик пропонує наступну дефініцію поняття наслідків злочину. Автор формулює поняття в якості змін середовища (матерії), ідеальних відображень, результату події злочину. Ці три елементи вказують на те, що відбулося – подію злочину. Змінами матеріального середовища прийнято вважати матеріальні сліди, а ідеальними відображеннями – спогади з пам'яті, оцінки очевидців (покази свідків). Злочинним результатом події злочину, наприклад, насильницького характеру, є смерть потерпілої особи.

Залежно від значення для розслідування, наслідки вчинення злочину поділяються на основні та додаткові. Основним наслідком злочину вважається визначені в Кримінальному кодексі України суспільно-небезпечні наслідки кримінально караного діяння. В якості додаткових наслідків виступають матеріальні та ідеальні сліди, які дають можливість визначити основний наслідок вчинення злочину або доповнюють слідчу картину тими фактами, обставинами, доказами, які мають значення для розслідування.

Можна також навести приклади інших поділів. Залежно від умислу, виділяють первинні та незаплановані наслідки. Первинні, або заплановані, наслідки вчинення злочину є усвідомленими особою-злочинцем до вчинення кримінально караного діяння. Незаплановані наслідки можуть проявити себе на стадії замаху та у подальших стадіях.

Заслуговує на увагу поділ наслідків злочину за джерелом походження. У цьому контексті, виділяються наслідки: 1) спричинені самим злочинцем; 2) спричинені об'єктивними факторами навколишнього середовища. У другому випадку, це може бути втручання сил природи або наслідки біологічних процесів.

Тонкою є грань поділу наслідків на видимі та невидимі. Видимі наслідки злочину також можна назвати очевидними. До прикладів таких наслідків можна віднести справи про вбивство, крадіжку, підпал тощо. У цьому випадку наслідки вчинення кримінально караного діяння є наочними, або очевидними, проявляються у змінах матеріального середовища, заподіянні прямої шкоди, завданні збитків, знищенні або зникненні (викраденні) об'єктів, що мають матеріальну цінність і т. д. Невидимі наслідки злочину відрізняються встановленням «ідеальної» шкоди, причинно-наслідкового зв'язку, який не можна встановити за прямою шкодою матеріальному середови-

шу [4, с. 115]. Типовим прикладом є кіберзлочинність, крадіжка персональних даних (фішинг) тощо. На прикладі невидимих наслідків злочину можна продемонструвати, що змін у матеріальних речах ніби не відбулося, однак було завдано шкоди, яку можна виміряти економічно або репутаційно (нематеріально, або у розумінні завдання шкоди немайновим правам).

Наслідки злочину проявляються в матеріальному середовищі і є носіями інформації про зміну обстановки, або подію злочину. Оцінка того, з чим слідчі мають справу, відбувається на основі наслідків, адже це те, з чим правоохоронні органи зіштовхуються на місці події в першу чергу. У випадку з виявленням тіла особи, на основі цього наслідку (виявлення трупа) формуються версії (вбивство, самогубство, нещасний випадок, несподівана смерть, хвороба тощо), які доповнюються та конкретизуються новими доказами та показаннями свідків, у підсумку чого провідна версія кристалізується, а неробочі версії втрачають силу.

Прикладом наслідків також є вчинення дій на етапі посткримінальної поведінки, метою яких є приховування злочину. Це пояснюється бажанням особи unikнути покарання, через що в неї формується намір приховати сліди злочину або ліквідувати свідків. Наприклад, Відповідно до фабули справи № 216/4652/17, обвинувачені вступили у змову з метою приховання факту смерті малолітньої дитини – вихованки однієї із обвинувачених, – яка полягала в прихованні факту смерті потерпілої шляхом наруги над її тілом (спалення трупа в лісосмузі з метою уникнення відповідальності через приховання факту смерті).

Судом першої інстанції обох обвинувачених визнано винними, засуджено за вчинення злочину, передбаченого ч. 3 ст. 297, ч. 2 ст. 383, ч. 2 ст. 384 КК України із застосуванням ч. 1 ст. 70 КК України до покарання у виді позбавлення волі строком 9 років.

Судом апеляційної інстанції вирок змінено, постановлено вважати одну з обвинувачених засудженою за ч. 3 ст. 297, ч. 2 ст. 383 КК України із застосуванням ч. 1 ст. 70 КК України до покарання у виді позбавлення волі строком 7 років, а її спілника – за ч. 3 ст. 297 КК України, – до покарання у виді позбавлення волі строком 6 років.

У касаційній скарзі захисники засуджених звертали увагу на невідповідність вироків нормам процесуального законодавства, відсутність складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 297 КК України, просили суд переглянути рішення попередніх інстанцій.

Колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду України встановлено відповідність вироку районного суду та ухвали апеляційного суду нормам матеріального та процесуального права, залишено без змін, а касаційну скаргу – без задоволення. Зазначено, що відповідно до диспозиції ч. 1 ст. 297 КК України кримінальна відповідальність настає, зокрема, за наругу над тілом (останками, прахом) померлого або над урною з прахом померлого, а також за незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, предметами, що знаходяться на тілі (останках, прахові) померлого [2]. З об'єктивної сторони вказаний злочин характеризується діями, які полягають у нарузі над трупом, а саме блюзнірстві, вчиненні аморальних, опоганюваних дій з тілом людини після її смерті.

З суб'єктивної сторони злочин характеризується прямим умислом. При цьому **мотиви** таких дій можуть бути різними (помста, корисливий мотив тощо) та не впливають на кваліфікацію, за виключенням наруги із хуліганських спонукань.

Приховування наслідків злочину, а також інсценування вчинення злочину, є формами протидії розслідуванню. Протидія розслідуванню не є терміном, стосовно якого у науках кримінального циклу існує однастайність думок. Раніше, під протидією розслідуванню малось на увазі, переважно, вчинення дій з метою приховування злочину і уникнення покарання. Зараз, для кращого розуміння поняття, воно наповнилося ширшим змістом і стверджується в якості навмисної систематичної діяльності, націленої на неможливість встановлення істини по справі.

Стосовно інсценування, як одного з прикладів приховування, або, в ширшому розумінні, протидії розслідуванню, варто звернути увагу на позицію Ю. П. Аленіна та В. В. Тіщенко. Дослідники визначають інсценування в якості створення злочинцем таких доказів, які в сукупності утворюють обстановку події, яка є бажаною для злочинця [1, с. 38]. Отже, інсценування володіє такими ознаками як: 1) штучність; 2) дії зацікавленої особи – злочинця та/або його пособників; 3) свідомо зміна, або викривлення, реальної обстановки, заміна штучно створеною ситуацією (більш загально – зміна обставин або місця злочину); 4) введення слідства в оману.

Для того, щоб встановити, що слідчий має справу з інсценуванням, потрібно звертати увагу на деталі, які суперечать «логіці» події злочину, слідчій картині, виділяються серед інших слідів на місці події. Іншими словами, при інсценуванні потрібно встановити «подвійне нашарування» слідчій картині, де поверхневий шар – це те, що свідомо залишено злочинцем та/або його пособниками для введення слідства в оману, а справжній шар – це ті докази, які особи, які причетні до вчинення злочину бажали приховати. Такі негативні обставини, або фактичні дані, що порушують логіку слідчій картині, характеризуються тим, що не повинні бути присутні в слідчій картині злочину або навпаки відсутні, коли мають бути одними зі слідів злочину. Для пояснення наслідків злочину використовується поняття слідчої ситуації, за допомогою якої в узагальненому вигляді констатуються обставини справи та перспективи розслідування. У літературі можна зустріти різноманітні підходи до розуміння поняття слідчої ситуації. Один з них полягає в тому, що слідчою ситуацією є вихідні дані, коли ще невідомо, який саме злочин було вчинено. Інший підхід полягає в тому, що слідча ситуація розуміється в якості сукупності даних, що характеризують ситуацію розслідування.

Згідно з позицією Є. М. Рожика, джерелом інформації про наслідки злочину виступає результат дій особи злочинця, обстановка місця події, ідеальні відображення. Отримання слідчим початкової інформації за цими напрямками пізнання дає змогу визначитися з процесом формування слідчих версій та планування подальшого розслідування [3, с. 278–287].

Правильна оцінка наслідків вчинення злочину може допомогти у розумінні мотиву та мети злочинця. Розуміння того, навіщо особа вчиняє злочин, тісно пов'язане

з особистісним виміром караного діяння. Знаходження відповіді стосовно мотиву та мети здатне суттєво спростити розкриття злочину.

У теоретичному вимірі проблеми мотиву і мети особи злочинця існують деякі суперечності. Наприклад, у літературі залишаються непроясненими питання співвідношення понять мотиву і мети, мети і цілей вчинення злочину, мети і цілей особи злочинця. Так, можна зустріти ототожнення понять мотиву і мети, мети як загально-го, а цілей – як частини поняття мети, ототожнення цілей вчинення злочину і цілей злочинця (наприклад, деякі цілі злочинця можуть залишатися недосягнутими) тощо.

Висновки. Виконання поставлених цілей злочинцем завжди має відносну повноту, адже залишається об'єктивно пересторога в тому, що завдання (цілі злочинця) можуть не бути виконані повністю (часткове досягнення мети та завдань) або виникнуть наслідки, яких злочинець не передбачив. Типовими прикладами є завдання тяжких або особливо тяжких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті особи, коли злочинець не мав за мету заподіяння смерті, або викриття злочинця очевидцями, або навіть зустріч з представниками правоохоронних органів поблизу місця вчинення злочину, яке поспішно залишає особа-злочинець.

У свідомості злочинця також залишається простір для сумнівів, оскільки він розуміє, що вчиняє злочин, отже, завжди існуюватимуть об'єктивні фактори, які протидіятимуть встановленню ідеальної ситуації, якої у своїй уяві прагне особа-злочинець (вчинити злочин без жодних наслідків для власного благополуччя). Таким чином, мета та наслідки злочину майже ніколи не збігаються в повному обсязі, як суб'єктивно (з точки зору злочинця), так і на практиці, оскільки існує велика кількість факторів, яких злочинець не може контролювати. Особа може вважати досягнутою головну мету вчинення злочину, однак небажаними – його наслідки. Варто додати, що досягнення головної мети злочину породжує одразу декілька наслідків, які класифікуються за різними критеріями, через що об'єктивно збільшується ймовірність настання небажаних наслідків для злочинця.

Література

1. Аленін Ю.П., Тищенко В.В. Особливості розслідування тяжких злочинів проти особи. О.: А.О. Бахва, 1996. 112 с.
2. Постанова ККС ВС від 01 грудня 2022 року у справі № 216/4652/17. <https://opendatabot.ua/court/107706697-4746df808fb1cf15621747b80e917683>;
3. Рожик Є.М. Класифікація наслідків злочину: криміналістичний аспект. *Юридичний вісник*, 2020, № 6. С. 278–287.
4. Рожик Є.М. Наслідки злочину як об'єкт криміналістичного аналізу. Дис.к.ю.н. О.: НУ «ОЮА», 2021. 229 с.

Анотація

Гупалюк А. С. Криміналістичний аналіз наслідків і результатів вчинення злочину для визначення його мети. – Стаття.

У статті проаналізовано наслідки вчинення злочину, їх значення для процесу розслідування, аналіз слідчої ситуації та їх співвідношення з мотивом вчинення злочину. Наслідками злочину є об'єктивні зміни (навколишнього середовища) та суб'єктивні відображення, або ідеальні сліди, утворені внаслідок вчинення злочину, і містять інформацію про слідову картину та злочинний результат. Така інформація може бути використана в якості доказу

або для коригування, орієнтації розслідування. При класифікації наслідків можна брати до уваги і ситуаційні особистісні, або індивідуальні, аспекти. Втім, у цьому випадку визначення наслідків за їх співвідношенням з індивідуальністю особи злочинця є тонкою гранню між об'єктивністю та інтерпретацією слідчого. Наслідки пов'язані зі способом вчинення злочину. Способом виступає комплекс прийомів, що їх використовує злочинець з метою реалізації свого задуму. Спосіб вчинення злочину має на увазі певну послідовність дій, які злочинець вчиняє задля реалізації свого наміру. Послідовність дій не завжди є узгодженою, однак зазвичай слугує єдиній (злочинній) меті, що обумовлює внутрішній зв'язок та цілісність послідовності дій, подій. Настання посткримінальної поведінки має точкою відліку момент після того, як відбувся злочин (відбулася подія злочину, пройшла ситуація злочину). Етап посткримінальної поведінки настає після настання злочинного результату або після вчинення дій злочинцем, які він бажав вчинити для реалізації злочинної мети (отримання злочинного результату, наслідків). Основними прийомами приховування слідів вчинення злочину є: 1) приховування слідів; 2) повне або часткове знищення доказів; 3) маскуванню; 4) фальсифікація; 5) інсценування. За характером шкоди злочинні наслідки поділяються на матеріальні та нематеріальні. Перші мають своє відображення в об'єктах матеріального світу, себто, речах, предметах, об'єктах, речовинах, рідинах тощо. Нематеріальні наслідки злочину становлять реальну шкоду або загрозу нанесення/завдання такої шкоди, і мають ідеальний вираз, що, не маючи безпосереднього прояву у зміні об'єктів речового світу, становлять небезпеку для суспільних відносин, майнових або особистих немайнових прав громадян.

Ключові слова: злочин, наслідки злочину, результати злочину, співвідношення наслідків та мети злочину, класифікація наслідків, процес розслідування.

Summary

Hupaliuk A. S. Forensic analysis of the consequences and results of a crime to determine its purpose. – Article.

The article analyzes the consequences of committing a crime, their significance for the investigation process, analysis of the investigative situation and their correlation with the motive for committing the crime. The consequences of a crime are objective changes (of the environment) and subjective reflections, or ideal traces formed as a result of the commission of a crime, and contain information about the trace pattern and the criminal result. Such information can be used as evidence or to adjust and guide the investigation. When classifying consequences, situational personal or individual aspects can be taken into account. However, in this case, determining the consequences based on their relationship with the personality of the criminal is a fine line between objectivity and the interpretation of the investigator. The consequences are related to the way the crime was committed. The method is a set of techniques used by the criminal to implement his plan. The method of committing a crime implies a certain sequence of actions that the criminal performs in order to realize his intention. The sequence of actions is not always consistent, but usually serves a single (criminal) purpose, which determines the internal connection and integrity of the sequence of actions and events. The onset of post-criminal behavior has as its point of reference the moment after the crime has occurred (a crime has occurred, a crime situation has passed). The stage of post-criminal behavior occurs after the occurrence of a criminal result or after the criminal has committed actions that he wanted to carry out in order to realize a criminal goal (obtaining a criminal result, consequences). The main methods of hiding the traces of a crime are: 1) hiding the traces; 2) complete or partial destruction of evidence; 3) masking; 4) falsification; 5) staging. According to the nature of the damage, criminal consequences are divided into material and non-material. The first are reflected in the objects of the material world, that is, things, objects, objects, substances, liquids, etc. Intangible consequences of a crime constitute real damage or the threat of causing/inflicting such damage, and have an ideal expression that, without having a direct manifestation in the change of objects of the material world, pose a danger to social relations, property or personal non-property rights of citizens.

Key words: crime, consequences of the crime, the results of the connection, correlation between the consequences and the purpose of the crime, classification of consequences, investigation process.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v33.2023.3>*Х. І. Кметик-Подубінська*

ДО ПИТАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ІНФОРМАЦІЇ

Постановка проблеми. Право на доступ до інформації, будучи однією із фундаментальних засад сучасного демократичного суспільства, сьогодні без перебільшення може вважатися доволі потужним індикатором транспарентності публічної влади. У такому контексті існує нерозривний зв'язок між дотриманням права на доступ до інформації та якістю законодавства в цій сфері. Ухвалення спеціальних законодавчих гарантій щодо права на доступ до інформації, на думку експертів, суттєво поліпшує ситуацію з його забезпеченням. Низка країн світу прийняли закони щодо доступу до публічної інформації, закріпили право на доступ до інформації про діяльність влади на рівні Конституції та мають дієві спеціальні закони про доступ до інформації [6, с. 10]. Не винятком є і Україна з наявністю власного демократичного законодавства у сфері інформації. Сьогодні ці акти становлять основу правого регулювання доступу до інформації в Україні.

Формуючи власну систему норм, Україна обрала шлях демократичного розвитку у тісному зв'язку з міжнародною спільнотою. Закон України «Про інформацію» у статті 3 одним із напрямів державної інформаційної політики визначає сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору [7]. Україна є членом багатьох міжнародних організацій, ратифікувала значну кількість міжнародних актів та впровадила в національне законодавство міжнародні документи, які не потребують обов'язкової ратифікації, у сфері інформаційної політики. Інтеграція до міжнародного співтовариства є одним із орієнтирів створення інформаційного суспільства в ході законодавчого забезпечення права на доступ до інформації.

Стан і завдання дослідження. Дослідженням зазначеної проблематики займалося багато науковців, серед яких зокрема: П. П. Войтович, В. Ю. Дронов, Т. М. Олексюк, В. В. Ткаченко, Т. С. Федорова, І. А. Шуміло, Т. С. Шевченко, Т. А. Костецька, О. В. Кохановська, Н. В. Кушакова, А. І. Марущак, О. В. Нестеренко, А. В. Пазюк та інші. У працях висвітлено важливі аспекти стандартів права на доступ до інформації в світлі світових стандартів прав людини. Проте аналіз поло-

жень існуючих міжнародних стандартів досі залишається актуальним науково-практичним завданням.

Виклад основного матеріалу. За останні роки було ухвалено міжнародно-правові документи, які визнають право на доступ до інформації основоположним правом людини, а представники Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, ОБСЄ у своїх доповідях звертають увагу на те, що право на доступ до інформації є необхідною умовою для участі громадян в ухваленні державних рішень, запорукою розвитку демократії та фундаментом у боротьбі з корупцією [6, с. 23].

Міжнародні стандарти права на доступ до інформації визначені в низці міжнародно-правових документів. Ключовими актами у цій сфері є Загальна декларація прав людини (1948), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1976), Конвенція про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру (1981), Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція 1988 року), Європейська конвенція про транскордонне телебачення (1989), Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (1991), Угода про співробітництво в галузі інформації (1992), Про інформацію щодо іноземного законодавства» (в редакції 1993 року) [8, с. 392], «Йоганнесбурзькі принципи. Національна безпека, свобода висловлювань і доступ до інформації» та документи міжнародної організації «Артикль 19», зокрема: «Право громадськості знати. Принципи законодавства про свободу інформації», Модельний закон про свободу інформації (1995) [6, с. 23–24], Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (2000), а також Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів (Конвенція Тромсе 2009 року).

У Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права закріплено принцип свободи поглядів. Стаття 19 Пакту передбачає, що кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір. Користування цими правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними для поважання прав і репутації інших осіб, а також для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення [5].

Право одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів закріпила Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Разом з тим, стаття 10 Конвенції не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками

і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [3].

Конкретизація елементів механізму доступу до інформації з урахуванням технічного прогресу міститься в Орхуській конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. У ній виокремлено ряд принципів доступу, зокрема право на отримання інформації, яка створюється органами публічної влади, у відповідь на поданий запит; обов'язок органів публічної влади поширювати відомості про наявну в них публічну інформацію; надання відомостей про відповідні процедури діяльності органів публічної влади, що дозволяють отримувати інформацію або надають можливість зацікавленим особам приймати участь у прийнятті рішень; встановлено конкретні вимоги та строки надання відповідної інформації, виключний перелік виключень та обмежень у реалізації права на доступ до екологічної інформації [2].

Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів закріпила право на доступ до офіційних документів та можливі його обмеження, питання запитів та їх опрацювань, форми доступу і положення про оприлюднення документів тощо. Здійснення права доступу до офіційних документів відповідно до Конвенції: надає суспільству джерело інформації; допомагає громадськості формувати думку про стан суспільства та про державні органи; сприяє єдності, результативності, ефективності та підзвітності державних органів, допомагаючи, тим самим, підтвердженню їх легітимності [4].

Змістовно важливими актами в світлі інформатизації глобального простору є Декларація тисячоліття ООН (2000), Конвенція про кіберзлочинність (2001), Декларація ООН «Побудова інформаційного суспільства: глобальне завдання в новому тисячолітті» (2003), «Туніське зобов'язання» та «Туніська програма для інформаційного суспільства» (2005). Зокрема, Декларація тисячоліття ООН, серед основоположних завдань світової спільноти «на зорі нового тисячоліття» встановила забезпечення повсюдного та рівномірного доступу до таких позитивних проявів глобалізації як «блага нових технологій, особливо інформаційно-комунікаційних технологій». У свою чергу, Декларація ООН «Побудова інформаційного суспільства: глобальне завдання в новому тисячолітті» («Женевська Декларація принципів» і «Женевський План дій») визначили конкретні шляхи розвитку інформаційного суспільства через мінімізацію цифрової нерівності на міжнародному та національному рівнях. У подальшому «Туніське зобов'язання» та «Туніська програма для інформаційного суспільства» у своїх положеннях основну увагу зосередили на фінансових механізмах для подолання цифрового розриву, на управлінні Інтернетом і пов'язаних з цим питаннях [8, с. 392].

Стандарти закріплені також в численних рекомендаціях і резолюціях, зокрема «Про доступ до інформації, що знаходиться у розпорядженні державних органів»

(Рекомендація Ради Європи № R (81) 19), «Про проблеми кримінально-процесуального права, пов'язані з інформаційними технологіями» (Рекомендація № R (95), «Про право на недоторканість приватного життя» (Резолюція № 1165 Парламентської Асамблеї Ради Європи 1998 року), Резолюція 60/45 Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй «Досягнення у галузі інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» (2005). Рекомендація № R (81) 19 містить загальні принципи доступу до офіційних документів. Кожен орган країни ЄС створює загальний реєстр своїх документів. Документи видаються у вигляді, зазначеному у запиті запитувача – у вигляді копії, включаючи електронну копію, якщо документ існує в такій формі, або (без права виносити за межі установи) у вигляді оригіналу. Рекомендації № R (2002) 2 містять більш широкі принципи застосування юридичних норм (зобов'язують розпорядників інформації складати щорічні звіти щодо використання інформації), а також передбачають принцип надання якомога більшого ефекту в реалізації права на доступ до публічної інформації [9, с. 44].

Окрім того, положення стандартів закріплені на рівні директив, таких як Директива 96/9/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про правовий захист баз даних», Директива 97/66/ЄС «Стосовно обробки персональних даних і захисту права на невтручання в особисте життя в телекомунікаційному секторі», Директива 99/93/ЄС «Про систему електронних підписів, що застосовується у межах Співтовариства» [8, с. 392], Регламент 2016/679 Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних), а також в практиці Європейського суду з прав людини [6, с. 23-24].

Варто зазначити, що положення міжнародно-правових документів оперують різними категоріями, зокрема «свобода переконань і право на вільне їх вираження», «свобода інформації», «безперешкодно дотримуватися своїх поглядів», «свобода вираження поглядів», «свобода засобів масової інформації», «свобода вираження своїх думок, включаючи право на спілкування», «свобода думки та висловлювань». Тому дослідники цілком обґрунтовано звертають увагу на відсутність в міжнародно-правових актах єдиного терміну, який позначає право на інформацію. Зазначені права і свободи включають у свій зміст і свободи засобів масової інформації, а в результаті здійснення міжнародно визнаного права на інформацію формується глобальний інформаційний простір [1, с. 430].

Основними міжнародними стандартами у сфері права на доступ до інформації відповідно до зазначених міжнародно-правових документів можна виокремити: 1) принцип максимальної відкритості – уся інформація у володінні публічних органів є відкритою, крім передбачених законом винятків; 2) відомості, доступ до яких закривається, мають бути ясними, описуватися вузько і відповідати контролю згідно з «трискладовим тестом», а саме: інформація повинна мати відношення до легітимної мети, передбаченої законом; оприлюднення інформації повинно загрожувати спри-

чиненням суттєвої шкоди вказаній легітимній меті; шкода, яка може бути заподіяна вказаній меті, має бути вагомішою, ніж суспільний інтерес в отриманні інформації; 3) обсяг інформації, доступ до якої обмежується, про публічну особу має бути значно меншим, ніж обсяг інформації про приватну особу; 4) процедура доступу до інформації має бути чітко визначеною, а загальний строк надання інформації за запитом – стислим; 5) передбачено не лише право на доступ до інформації, якою володіють органи державної влади та місцевого самоврядування, а й до інформації, яка належить приватним організаціям, якщо оголошення цієї інформації зменшить ризик шкоди головним суспільним інтересам; 6) наявність спеціального позасудового механізму захисту права на доступ до інформації (інформаційний уповноважений); 7) захист «викривачів» («whistleblowers») [6, с. 64].

Висновки. Таким чином, міжнародно-правові документи акумулюють важливі стандарти прав і свобод людини та громадянина у сфері інформації і окремі аспекти реалізації цих прав, міжнародну співпрацю щодо інформатизації та розбудови інформаційного суспільства, міжнародне регулювання питань зв'язку й електронних комунікацій тощо. Завдяки ним на міжнародно-правовому рівні встановлені вимоги щодо надання інформації, термінів, процедур і правил оприлюднення вичерпної інформації у процесі прийняття владних рішень, закріплено базові принципи доступу до інформації для усіх суб'єктів інформаційних відносин. У своїй сукупності та системному застосуванні міжнародні стандарти у сфері доступу до інформації становлять основу формування правових механізмів їх реалізації в національному законодавстві.

Література

1. Войтович П. П. Міжнародні стандарти права на інформацію. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 425–432.
2. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція), ратифікована Законом № 832-XIV від 06.07.99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини), ратифікована Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
4. Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів, ратифікована Законом № 631-IX від 20.05.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-09#n2
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Генеральна Асамблея ООН від 16 грудня 1966 року, ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
6. Науково-практичний коментар до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Київ, 2012. 335 с. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/72474.pdf>
7. Про інформацію. Закон України від 02.10.1992 року № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
8. Ткаченко В. В. Міжнародні інформаційні правові стандарти, до яких має адаптуватись інформаційне законодавство України. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ (14–18 квітня 2014 р.)*. В 3 т. / Т.І. Суми, 2014. С. 392.
9. Федорова Т. С., Дронов В. Ю. Право на доступ до інформації та захист персональних даних у міжнародному праві та міжнародних відносинах. *Нове українське право*. Випуск 3, 2023. С. 41–46.
10. Юрченко М. М., Костова Н. І. Міжнародні стандарти ЄС щодо доступу до публічної інформації: порівняльний аналіз з Україною. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5/2021. С. 320–322. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2021/77.pdf

Анотація

Кметик-Подубінська Х. І. До питання міжнародних стандартів права на доступ до інформації. – Стаття.

У статті досліджено питання міжнародних стандартів права на доступ до інформації. Автором зауважено, що одним із напрямів державної інформаційної політики України визначено сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню до світового інформаційного простору. Власне тому вивчення положень ключових міжнародно-правових актів у сфері права на доступ до інформації є важливим аспектом інтеграції до міжнародного співтовариства та орієнтиром для створення інформаційного суспільства в ході законодавчого забезпечення права на доступ до інформації в Україні.

Оптимальною методологічною основою для дослідження є комплекс філософсько-світоглядних підходів до вивчення міжнародних стандартів права на доступ до інформації, загальнонаукових та спеціально юридичних методів. Використано методи аналізу, синтезу, дедукції, індукції, історико-правовий, термінологічний, герменевтико-правовий, порівняльно-правовий та формально-юридичний методи.

У статті прослідковано поступове формування міжнародно-правових стандартів права на доступ до інформації протягом багатьох років. Виокремлено низку міжнародно-правових документів, присвячених важливим аспектам права на інформацію в світлі загальних стандартів прав людини. З'ясовано ключові положення відповідних міжнародних актів, якими закладено основи доступу до інформації, участі громадськості в процесі прийняття рішень, доступу до правосуддя, безпеки і свободи інформації, а також доступу до офіційних документів. Акцентовано на питанні стандартів побудови інформаційного суспільства в світлі нових технологій, проблем цифрової нерівності, цифрових розривів, а також захисту персональних даних.

Автором зроблено висновок про те, що міжнародно-правові документи акумулюють важливі стандарти, яких рекомендовано дотримуватися урядам і парламентам країн при ухваленні законодавства у сфері доступу до інформації та його застосуванні на практиці. У своїй сукупності та системному застосуванні зазначені міжнародні документи становлять основу формування правових механізмів їх реалізації в національному законодавстві.

Ключові слова: інформація, доступ до інформації, публічна інформація, інформаційне суспільство, міжнародні стандарти, право на інформацію, свобода інформації, глобальний інформаційний простір.

Summary

Kmetyk-Podubinska K. I. Regarding the Issue of International Standards of the Right to Access to Information. – Article.

The article examines the issue of international standards of the right to access to information. The author noted that one of the directions of the state information policy of Ukraine is the promotion of international cooperation in the information sphere and entry into the world information space. That is precisely why the study of the provisions of key international legal acts in the field of the right to access to information is an important aspect of integration into the international community and guidelines for the creation of an information society in the course of legislative provision of the right to access to information in Ukraine.

The optimal methodological basis for research is a complex of philosophical and worldview approaches to the study of international standards of the right to access to information, general scientific and specifically legal methods. The methods of analysis, synthesis, deduction, induction, historical-legal, terminological, hermeneutic-legal, comparative-legal and formal-legal methods were used.

The article traces the gradual formation of international legal standards of the right to access to information over many years. A number of international legal documents devoted to important aspects of the right to information in the light of general standards of human rights are highlighted. The key provisions of relevant international acts, which lay the foundations for access to information, public participation in the decision-making process, access to justice, security and freedom of information, as well as access to official documents, have been clarified. Emphasis is placed on the issue of standards for building an information society in the light of new technologies, problems of digital inequality, digital gaps, as well as personal data protection.

The author concluded that international legal documents accumulate important standards that governments and parliaments of countries are recommended to follow when adopting legislation in the field of access to information and its application in practice. In their totality and systematic application, these international documents constitute the basis for the formation of legal mechanisms for their implementation in national legislation.

Key words: information, access to information, public information, information society, international standards, right to information, freedom of information, global information space.

UDC 349.2
DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v33.2023.4>

I. V. Lagutina

DIGITAL ECONOMY AND NON-STANDARD FORMS OF EMPLOYMENT

Formulation of the problem. Global redistribution of material resources and competitive opportunities, interaction of breakthrough innovations, new ideas and technologies – all this imposes its impact both on the labour market and on the entire spectrum of social and labour relations.

A special place in these changes is occupied by digital technologies that intensively develop and penetrate into all spheres of life and production, transforming market labour and labour relations.

In the modern democratic state, the rights of man and citizen are the most important political, legal and social institution, which is a measure of the achievements of the development of society. The appearance of this category of rights is dynamically changed in time and space, the content of rights is clarified, that there were earlier and exist now, new rights are formed.

The social value of rights lies, mainly, in the fact that they themselves, as well as the guarantees of their real fulfillment, determine the position of a person in society, and therefore the level of development of society itself. The analysis of the digital employee's labour rights deserves a special note.

The formulation of the conceptual apparatus of labour law is one of the most important methods of legal technology, which uses legislative authority. Before determining the understanding of labour law, the legislator must approach it comprehensively, take into account the requirements of logic and linguistics.

In recent years, in the conditions of digitalisation, both the absolute number and the share of specialists in the field of information and communication technologies in the general number of employees have constantly increased.

On the second hand, under the influence of digital technologies, new working places are created in the lower branches of economics, in the field of services.

In most countries, the increase in demand for the labour force is observed in the field of culture, recreation, construction, health protection, energy and agriculture, less – in the public sector. The reduction of labour demand took place in the processing industry, business services, trade and transport. At the same time, the number of people employed

in the field of accommodation, transport, and other services through online platforms is increasing.

The **purpose** of this article is to study this new form of economic growth and the changes in income distribution it has caused, paying special attention to the impact of the digital economy on the labour market.

Analysis of recent research and publications. In the legal literature, research on the impact of digitalization on labour relations has already been subjected to scientific analysis by such domestic and foreign scientists as D. Acemoglu, P. Bai, K. Barefoot, X. Cai, L. Chen, Z. Chen, P. Choudary, D. Curtis, W. Craig, S. Daniel, M. Graham, D. Green, D. Guellec, R. Heeks, X. Huang, C. Freudenberg, Y. Jiang, W. Jolliff, C. Liu, Q. Kong, J. Nicholson, P. Restrepo, V. De Stefano, A. Stewart, Y. Zhang, Q. Zhang, X. Zhu and others.

Presentation of the main material of the study. Decent work is a fundamental condition for social justice. The decent work objectives in the key ILO declarations connect to the ILO Conventions and Recommendations as well as its Constitution. They make clear that certain fundamental principles and rights apply to all working people, irrespective of their employment status. This would include employees engaged through digital labour platforms.

Introduced into widespread circulation back in the mid-90s of the last century by the Massachusetts Institute of Technology professor N. Negroponte, the concept of the digital economy has firmly entered our lives. Moreover, if at first the process of digitalization was considered as accompanying, auxiliary, mediating real economic activity, now digitalization has taken on a life of its own, shaping supply and demand, creating essentially a parallel economy, virtual, augmented reality, modifying the entire social fabric of modern society.

The digital economy represents a new organizational logic, correlated with a new technological paradigm [1] and which has found its physical embodiment in platform solutions. Digitalization of the economy can help solve pressing social and global problems, improving the quality of social services, increasing productivity, creating new opportunities for entrepreneurship and work, obtaining education, and for this it is important to coordinate the coherence of the impact in preparation for the upcoming changes between the state, business and educational institutions, as well as retraining and employment of released personnel.

The application of digital technologies has fundamentally reshaped people's lifestyles and industrial production methods, creating numerous new norms of livelihood and services unseen in the last century. China attaches great importance to the development of the digital economy, and makes great efforts to promote the integration of digital technologies such as big data, artificial intelligence and cloud computing with the real economy. As a result, the digital economy has expanded rapidly in China. From 2012 to 2021, the scale of China's digital economy grew from 11 trillion yuan to over 45 trillion yuan, and the proportion of digital economy to GDP increased from 21.6 to 39.8% (State Council Information Office of China 2022) [2].

The challenges for platform workers relate to working conditions, the regularity of work and income, and the lack of access to social protection, freedom of association and collective bargaining rights.

The labour market is the most important element of the economy, representing a system of social relations designed to ensure normal reproduction and efficient use of labour.

The digital economy is based on computer technology, mobile communications and the Internet. It should be recognized that the rate of emergence of new digital and communication technologies is constantly growing, these processes received a significant impetus thanks to the pandemic and, it seems, are not going to slow down.

In the context of digitalization of the economy, the labour market is undergoing enormous changes. As a result, a flexible, virtual labour market is being formed and the classical employment model is becoming obsolete.

In addition, digitalization leads to the spread of such atypical forms of employment, such as remote work (telework) and freelancing, as well as crowdworking and crowdsourcing, with in which communication between the contractor and the customer is carried out through online platforms still remain outside the legal fields in many countries.

“Old” professions are disappearing during the period of digital transformation. Labour market demand will shift toward jobs such as data analysts, software and application developers, and social media specialists – jobs that rely heavily on the use of technology. However, it is expected that jobs based on “human” skills will also grow, such as customer service representatives, sales and marketing specialists, training and development specialists, and innovation managers [3].

The software basis for the digital revolution is cryptotechnologies: blockchain, distributed registries, cryptocurrencies, mobile banking, and the material embodiment is the development of nano-, bio-, info-, cogno-, socio-directions as the foundation of the future production structure of the world.

Digital labour platforms offer two types of work relationships: workers who are directly hired by the platforms (internal employment), and workers whose engagement and work are mediated through the platforms (external employment).

The majority of workers engaged on online web-based and location-based platforms are below 35 years of age. About four in ten workers on online web-based platforms are women, while in developing countries only about two in ten are women. Workers on online web-based platforms are generally highly educated, especially in developing countries. The working conditions and worker experience on digital labour platforms can vary considerably. The majority of workers on online web-based platforms, particularly in developing countries, would like to undertake more online work. Many employees have another paid job, in developed (56 per cent) and developing countries (41 per cent), and the country-level surveys show these proportions to be quite high in Ukraine (68 per cent) [4; 137–147].

It is important to note that, on the one hand, digital technologies open up new opportunities for us, and on the other hand, digital reality also has weaknesses, including:

the risk of cyber threats associated with the problem of protecting personal data; an increase in unemployment in the labour market, as the risk of the disappearance of some professions will increase; “digital divide” (a gap in digital education, in terms of access to digital services and products, and, as a consequence, a gap in the level of well-being of people in the same country or in different countries) [5].

Digitalization potentially creates an unprecedented extension of work surveillance with an exponential rise in the use of smartphones and tracking technologies such as Fitbit and other wearable trackers. Moreover, algorithmic systems are being used across the economy to control fundamental aspects of work. Control of task allocation, performance supervision and productivity assessment through algorithms has been increasingly used, not only by digital labour platforms, but also in traditional sectors such as logistics, manufacturing, or white-collar occupations. For instance, employees' mood or fatigue in the workplace can be easily identified through AI-powered sentiment analysis of voice or facial expressions [6]. For example, the data-driven HR application of employee data collected through surveillance has raised issues about profiling and discrimination [7]. The adoption of algorithmic systems also raises concerns over the intensification of workload and the erosion of human judgement, skill and agency [8].

Although digital employment can increase economic inclusion, empirical research has revealed that there are also explicit or implicit forms of discrimination based on location, ethnicity, religion, gender, etc. [9]. Research reveals that a considerable proportion of workers on digital labour platforms experience discrimination or harassment [10]. For instance, workers from certain developing countries may be excluded from performing tasks with high pay because of discrimination.

Digitalization has varied effects on individuals' working time. The mass adoption of mobile devices has enabled a constant connectivity with work which not only brings flexibility over managing work and effective communication, but also the possibility of a lengthening of working time. [11]. Employees' experience in digital employment regarding obtaining work, performing tasks and receiving income is heterogeneous, and working conditions vary considerably across digital workers. Research shows that many of the newly created jobs during the digitization process are irregular or low-paid ones in the retail industry and logistics, such as warehouse and delivery workers for Amazon [12].

A significant problem is also the documented recording of disciplinary faults, about which the employer will find out by the remote employee by means of digital technologies (for example, the employee's not having an online connection with the employer for a certain hour). They are collapsing with the reasoning and bringing to the court whether this failure was made for technical reasons (for example, the failure of the Skype program, the weak Wi-Fi-signal) or the fault of the employee.

Other folds, for example, are related to the fixation of downtime, if it is caused by the output of a computer or software equipment, through a viral attack or the action of the employee himself, etc.

From the other side, the appearance of such platforms and their abilities for the expansion of opportunities for labour activity of unprotected and weakly protected cate-

gories of citizens, which ennoit natural discrimination in the labour market (women with children, persons with disabilities, youth, labour migrants).

The emergence of new professions causes the need to adjust the requirements to the qualification of personnel, stimulates the demand for new competencies, develops distance and digital methods of training.

In this situation, the training of management personnel deserves special attention. Existing advanced training programs require adjustments to meet market needs. It is managers who must acquire skills that allow them to carry out activities in the context of the functioning of the digital economy.

The conditions of the digital economy give rise to special digital competencies that specialists must possess to successfully perform their job duties. These competencies include: systems thinking, ability to solve turnkey problems, adaptability and work in conditions of uncertainty, understanding of the basics of cybersecurity, “digital dexterity”, the ability to continuously learn.

Digitalization is facilitating non-traditional forms of employment which provide greater flexibility. Short-term work contracts are becoming increasingly common.

On online web-based platforms the need to work unsocial hours not only limits platform workers’ ability to be flexible in choosing their own working times but also has an impact on their work–life balance, and at times can also lead to social isolation [13]. The survey of freelance platforms from Ukraine shows that for many respondents, work–life balance did not improve, or stayed the same, compared to their previous job situation (61 percent). In addition, 23 per cent reported that they were either often or always stressed, and the majority (58 percent) were worried about having enough work in the future. Such situations have implications for the health of these workers, many of whom are already confronted with long working hours in front of a screen.

Freelancing seeks to achieve a wide range of types of economic activity: programming, content creation and translation, marketing research, sales, consulting, finance, administration.

A freelancer does not have face-to-face contact with assistants: searching for work, arranging contracts, issuing orders, negotiating ongoing work supplies, transferring the results of work and payment is made via the Internet. Although it is obvious that in practice this form of work can be implemented using more traditional methods. The general public understands an electronic freelancer as an independent worker who carries out activities via the Internet [14].

The rise of remote work increases the dependence on data, software and networks, and will require employers to invest more in data security and migration to the cloud to enable effective and safe remote working [15]. This trend will obviously drive a stronger demand for skilled workers in certain roles such as cybersecurity, cloud computing and networks systems (ibid). In addition, those workers entering into remote working arrangements would require at least basic digital skills and strong soft skills such as communication, adaptability, collaboration and emotional intelligence to carry out tasks

effectively in a remote environment. Furthermore, employers considering the adoption of remote work as a more permanent option beyond the pandemic would need to craft skills and training strategies that are also adapted to working remotely [16]. The biggest demand in the gig world is for graphic design, software development and technology.

Measuring the gig economy through the OLI, while novel and useful, also has its limitations. One of them is related to the fact that the OLI measures the gig economy by tasks. This means that, over time, with the technological developments that will allow for finer task fragmentation, the index may overestimate the true growth of the gig economy. Another challenge is posed by the fact that, recently, some of the online labour platforms on which the index is based have started handling the vetting and hiring of the online digital workers on their clients' behalf. Lastly, the rapid proliferation of online platforms, and also of job postings through alternative online media, such as closed social network groups, will mean that the OLI will represent a continuously shrinking iceberg of the gig economy [17].

Social protection, or social security, is a human right and includes benefits for unemployment, employment injury, sickness, old age, disability, survivors and health protection, as well as for maternity, children and families [18]. The organization of work on digital labour platforms has raised considerable concerns regarding inadequate social protection coverage for workers engaged on such platforms. Only a small proportion of workers on online web-based platforms have social security coverage.

An important role in the conditions of building a digital economy is given to collective negotiations and consultations between employers and employees. The first comparative studies of the impact of digitalization on collective labour rights (work based on Internet platforms were considered) began to be carried out within the ILO [19].

The level of unionization is quite low among employees on both online web-based and location-based platforms.

Collective bargaining has long sought to balance the unequal relationship between employers and individual workers. Through collective action, workers are enabled to have an effective influence on their employment and working conditions. However, the nature of the digital economy does not adhere to the conventional notion of collective bargaining, challenging workers' ability for collective organization. In the digital economy, work is performed independently, with digital workers classified as independent contractors, who often work in isolation and over geographically expansive regions. This means that the typical employer-employee relationship is no longer relevant because digital workers might work for multiple 'employers', aggregated on a digital platform performing work which is often short term or task-based. Consequently, digital workers, although representing a tiny percentage of the overall workforce, have become a special group with no clear mechanism for collective bargaining. Other challenges include regulations which have not kept pace with changes in technology, work in multiple jurisdictions and conflict with competition law [20].

Conclusions. The main tasks of modern labour law should be the recognition and development of the system of labour rights and freedoms, the establishment of state

guarantees of their observance and protection, the regulation of individual and collective labour relations, in which individual and collective labour rights are implemented.

Non-standard employment is a forced measure and does not always correspond to the interests of an employee, which largely contradicts the task of humanising social and labor relations and calls into question the possibility of simultaneous humanisation and digitalisation. To solve this contradiction, it is necessary to consolidate the efforts of all participants in social and labour relations: the state – in the legislative recognition of new forms of employment and the provision of social guarantees for non-standard employees, employees – in the creation and enhancement of the role of professional communities, employers – in ensuring decent working conditions for non-standard employees.

Bibliography

1. Castells M. The Information Age. Economy, Society, and Culture. Vol. I: The Rise of the Network Society. Oxford, Wiley-Blackwell, 2010. 625 p.
2. Yang et al. Digital economy and wage gap between high- and low-skilled workers. Digital Economy and Sustainable Development 2023. P. 35–46.
3. WEF – 5 things to know about the future of jobs. Url: <https://etradeforall.org/wef-5-things-to-know-about-the-future-of-jobs/>
4. World Employment and Social Outlook 2021: The role of digital labour platforms in transforming the world of work. International Labour Office – Geneva: ILO, 2021. 285 p.
5. Davos 2020: Here's what you need to know about the future of work. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/01/davos-2020-future-work-jobs-skills-what-to-know/>
6. Phoebe V. Moore, Martin Upchurch, and Xanthe Whittaker, 'Humans and Machines at Work: Monitoring, Surveillance and Automation in Contemporary Capitalism', in Humans and Machines at Work: Monitoring, Surveillance and Automation in Contemporary Capitalism, ed. Phoebe V. Moore, Martin Upchurch, and Xanthe Whittaker, Dynamics of Virtual Work, 2018, P. 1–16.
7. Spencer et al., 'Digital Automation and the Future of Work', European Parliamentary Research Service, 2021.
8. Abigail G. et al., 'The Amazonian Era: The Gigification of Work', Institute for the Future of Work, 2021.
9. Graham, M., Hjorth, I., and Lehdonvirta, V., 'Digital Labour and Development: Impacts of Global Digital Labour Platforms and the Gig Economy on Worker Livelihoods', Transfer: *European Review of Labour and Research*, no. 2. 2017. P. 135–162.
10. ILO, 'World Employment and Social Outlook 2021: The Role of Digital Labour Platforms in Transforming the World of Work'. 2021. 248 p.
11. Spencer D. et al., 'Digital Automation and the Future of Work', European Parliamentary Research Service, 2021.
12. Coyle D. Precarious and Productive work in the digital economy. *National Institute Economic Review*, 240(1). (2017).
13. Anwar, Mohammad Amir, and Mark Graham. Does Economic Upgrading Lead to Social Upgrading in Contact Centers? Evidence from South Africa. *African Geographical Review* 38 (3). 2019. P. 209–226.
14. Agrawal A., Horton J., Lacetera N., Lyons E. Digitization and the Contract Labor Market: A Research Agenda. – Working Paper, no.19525, 2013.
15. Burning Glass Technologies. After the Storm: The Jobs and Skills that will Drive the Post-Pandemic Recovery. 2021.
16. ILO. 2021f. Working from Home: From Invisibility to Decent Work, ILO: Geneva. 2021.
17. ILO. Changing demand for skills in digital economies and societies: Literature review and case studies from low- and middle-income countries. 2021.130 p.
18. ILO. 2017a. World Social Protection Report 2017–19: Universal Social Protection to Achieve the Sustainable Development Goals. 2017.
19. Johnston H. Land-Kazlauskas C. Organizing on-demand: Representation, voice, and collective bargaining in the gig economy. Geneva, ILO. 2019.

20. Johnston H., Land-Kazlauskasand C., Organizing On-demand: Representation, Voice, and Collective Bargaining in the Gig Economy, ILO Conditions of Work and Employment Series № 94, 2019.

Summary

Lagutina I. V. Digital economy and non-standard forms of employment. – Article.

The article examines the features of the labour market in the period of digital technologies, which are associated with changes in the demand for labour resources and their supply in the economy as a whole. The main competencies necessary for the implementation of breakthrough technological projects, as well as forms of employment that will be in demand in the future, are highlighted.

The impact of digitization on the labor market has its advantages and disadvantages. Among the factors that will contribute to the growth of employment, the following are highlighted: the creation of jobs due to new professions; growing demand for existing professions in the IT field; reducing frictional unemployment due to reducing the time of searching for a job via the Internet; increasing the number of jobs in remote areas.

Factors that will contribute to the growth of unemployment: automation of jobs, which will displace a certain number of professions; structural unemployment is possible due to the time difference between the need for highly qualified workers and the training of such workers.

In the context of increasing rates of implementation of digital technologies in all areas of activity, the question of the readiness of the economically active population, and not only others, to master new relevant competencies arises especially acutely. A modern employee must be flexible and motivated to constantly learn and improve their skills.

The problem of the labour market is considered one of the current topics in the study of the economic side of society. The current state of the economic situation indicates that the state, enterprise, as well as people are direct participants in the global system of changes.

Key words: digital economy, digital technologies, labour market, labour rights, human resources.

Анотація

Лагутіна І. В. Цифрова економіка та нестандартні форми зайнятості. – Стаття.

У статті досліджено особливості ринку праці в період цифрових технологій, які пов'язані зі змінами попиту на трудові ресурси та їх пропозиції в економіці в цілому. Висвітлено основні компетенції, необхідні для реалізації проривних технологічних проектів, а також форми працевлаштування, які будуть затребувані в майбутньому.

Вплив цифровізації на ринок праці має свої переваги та недоліки. Серед факторів, які сприятимуть зростанню зайнятості, виділяють: появу робочих місць за рахунок нових професій; зростання попиту на існуючі професії в ІТ-сфері; скорочення фрикційного безробіття за рахунок скорочення часу пошуку роботи через Інтернет; збільшення кількості робочих місць на віддалених територіях.

Фактори, які сприятимуть зростанню безробіття: автоматизація робочих місць, яка витіснить певний ряд професій; можливе структурне безробіття через різницю в часі між виникненням потреби у висококваліфікованих працівниках і підготовкою таких працівників.

Цифровізація призводить до поширення таких нетипових форм зайнятості, як дистанційна робота та фріланс, які дозволяють виконувати її поза місцем знаходження роботодавця. Краудворкінг та краудсорсинг, при яких зв'язок між виконавцем та замовником здійснюється за допомогою онлайн-платформи, що вже знаходяться в полі зору вивчення сучасних вечних-юристів, але поки що залишаються поза правовим поля у багатьох країнах.

В умовах наростання темпів впровадження цифрових технологій у всі сфери діяльності особливо гостро постає питання про готовність економічно активного населення, і не лише до освоєння нових актуальних компетенцій. Сучасний працівник має бути гнучким та мотивованим на постійне навчання та підвищення кваліфікації.

Проблема ринку праці вважається однією з актуальних тем щодо економічного боку суспільства. Сучасний стан економічної ситуації вказує на те, що держава, підприємство, а також людина є безпосередніми учасниками глобальної системи змін.

Ключові слова: цифрова економіка, цифрові технології, ринок праці, трудові права, людські ресурси.

УДК 342.72
DOI <https://doi.org/10.32782/pnuola.v33.2023.5>

І. Й. Магновський, Л. С. Березовенко

ОСОБЛИВОСТІ СУТНОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ЗВЕРНЕННЯ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Право людини на звернення та його забезпечення в Україні, а також його місця і значення у системі прав і основоположних свобод особи займає одне з ключових місць, що забезпечує її можливість впливати на організацію діяльності публічної влади та інститутів громадянського суспільства, а звідси й в управлінні державними і суспільними справами та захисту власних законних інтересів на сучасному етапі розвитку національного державотворення.

Тому важливість і доцільність даного дослідження викликана сьогоденням й актуалізує дану проблематику та потребує відповідних напрацювань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі результати досліджень указаної тематики відобразили у своїх працях такі вчені: М. А. Грибанова, А. Г. Ємельянова, Л. С. Кисіль, К. О. Кісілевич, В. І. Козлов, Г. М. Котляревська, М. О. Кравцов, І. А. Куян, Л. А. Лазаренко, І.Л. Литвиненко, М. Б. Михайлов, Є. С. Савич, В. А. Соболев, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, М. В. Цвік, В. С. Цимбалюк, О. О. Чуб, В. С. Шапіро, та інші, творчі доробки котрих містять корисний за обсягом фактичний матеріал і сприяють до новітніх наукових розвідок щодо вирішення правових проблем забезпечення реалізації конституційного права людини на звернення в Україні.

Формулювання цілей. Метою даної статті є висвітлення у теоретико-правовому аспекті особливостей сутності реалізації права людини на звернення в Україні у національній науковій думці.

Виклад основного матеріалу. Оскільки, у сучасному цивілізаційному просторі, підкреслює Є. С. Савич, частиною якого є Україна, права людини і громадянина визнані й задекларовані на конституційному рівні, і це стосується не лише тих прав, котрі забезпечують природне існування людини як фізичної особи чи її соціальне буття, а й тих, що забезпечують її можливість впливати на організацію діяльності публічної влади та інститутів громадянського суспільства, отож однією із таких можливостей, проголошених на конституційному рівні, є право на звернення, яке закріплено у статті 40 Основного Закону нашої держави. Зміст цього права, зауважує вчений, полягає у тому, що усі мають право направляти індивідуальні чи колективні

письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і надати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [1; 2, с. 23].

У роз'ясненні Міністерства юстиції України від 4 квітня 2012 року вказується, що право на звернення включає дві складові: по-перше, звернення громадян є однією із форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливістю активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування; по-друге ж, це спосіб відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань. У такому розумінні – це механізм виконання соціальних обов'язків публічної влади [3].

У мотивувальній частині рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 йдеться про те, що закріплений статтею 40 Конституції України інститут права на звернення має комплексний характер. Його утворюють різні за природою і призначенням юридичні засоби (інструменти), метою яких є забезпечення реалізації кожною людиною своїх прав і свобод, а також їх відстоювання, захист та відновлення у разі порушення [4].

Сутність права громадян на звернення М. В. Цвік визначає у якості можливості громадян брати участь у державних і громадських справах, впливати на покращення роботи державних органів та недержавних інституцій [5, с. 148].

Розглядаючи складові елементи права на звернення В. А. Соболь пише, що дане право є однією із форм участі населення в державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, можливістю активного впливу громадянина на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Відтак одним із складових елементів права на звернення науковець вбачає спосіб відновлення порушеного права громадянина через подання до органів державної влади скарг, заяв і клопотань. У такому розумінні – це механізм виконання соціальних обов'язків публічної влади [6].

Зі свого боку М. Б. Михайлов вважає, що звернення громадян у формі ініціатив є формою безпосередньої демократії, яка забезпечує не просто вираження волі суб'єктів безпосередньої демократії, але й формування та донесення до органів влади конкретних питань, що потребують вирішення, а також відображення бажаних для суспільства шляхів їх вирішення. Таку форму безпосередньої демократії варто відрізнити від ініціатив правотворчих, які передбачають наявність проекту нормативно-правового акту (немає значення детального чи приблизного). У випадку ж зі звичайними ініціативами мова йде про формулювання проблематики чи внесення пропозицій. Внесення такої ініціативи саме по собі не активує законодавчий процес.

Науковці цілком обґрунтовано визначають такий тип ініціатив як непрямі ініціативи або ж як ініціативи порядку денного (*agenda initiative*). Це пов'язано з тим, що громадяни фактично беруть участь у формуванні порядку денного уповноваженого органу влади [7, с. 127–129].

Вітчизняна дослідниця Л. С. Кисіль, аналізуючи виклад видів звернень громадян у статті 3 Закону України «Про звернення громадян», звернула увагу на те, що пропозиції та зауваження становлять один термін, а заяви об'єднані з клопотаннями, хоча визначені вони окремо. На її думку, така класифікація не дає відповіді на питання про їх критерії та не враховує появи нових різновидів звернень громадян у вигляді інформаційного запиту та запиту щодо роз'яснення законодавства, електронної петиції. Адже пропозиція – звернення із суспільно значущих питань, а заяви і скарги – з питань особистого характеру. Окрім того, зміст усталених категорій звернень громадян є надзвичайно різноманітним. Це поради, рекомендації, зауваження, міркування, побажання – пропозиції. Це і прохання, повідомлення про порушення та висловлення думки про їх усунення – заяви, а також прохання – клопотання. Це і вимога про поновлення прав та захист інтересів – скарга. На практиці здебільшого звернення громадян викладаються таким чином, що досить часто змістовно містять ознаки і скарги, і пропозиції, і заяви, і зауваження. Тому питання класифікації звернень громадян має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки дає змогу пізнати їх різноманіття, більш чітко визначити вимоги до різних категорій звернень, уточнити права та обов'язки учасників відповідних правовідносин та порядок їх реалізації [8].

У науковій періодиці питання класифікації звернень громадян є й досі актуальним. Наприклад, О. О. Чуб за критерієм характеру питання, з яким громадяни звертаються до органів публічної адміністрації, пропонує вирізняти звернення публічного та приватного характеру [9, с. 126], а Г. М. Котляревська – пропозиції, зауваження і повідомлення як звернення публічного характеру та клопотання і скарги як звернення приватного характеру [10, с. 37].

Дослідники О. К. Костюкевич, К. О. Кісілевич та В. С. Цимбалюк наголошують про доцільність виділення інформаційного запиту як окремого виду звернень громадян. Наприклад, О. К. Костюкевич формулює його визначення як звернення із проханням надати документовані або публічно оголошені відомості, необхідні для реалізації відповідних прав, свобод та законних інтересів [11, с. 9, 12; 13].

Зі сторони вітчизняної наукової спільноти викликало своєрідне пожвавлення дослідницького інтересу доповнення у 2015 році Закону України «Про звернення громадян» статтею 23-1 «Електронна петиція, порядок її подання та розгляду». Відповідно до цієї статті громадяни України можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування із електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції. На думку більшості дослідників, петиції є індикатором виявлення настроїв як суспіль-

ства, так і уповноважених посадових осіб органів влади, оскільки в них порушуються важливі соціально неоднозначні питання. Проте однією з найголовніших проблем у цій площині є відсутність дієвого правового механізму її реалізації [14, с. 62–94].

Із даного приводу наводяться позиції вчених таких як С. Г. Закірової, О. С. Леути, що існує загроза маніпуляції та популяризації електронних петицій, що може призвести до їх дискредитації як інструменту безпосередньої демократії. Як наслідок електронну петицію необхідно удосконалити за наступними напрямками: спрощення інтерфейсу; необхідність нівелювання проблем стосовно порушення персональних даних; формування єдиного веб-порталу для всіх петицій. Більше того, такий веб-портал не лише акумулює роботу зі зверненнями, в частині подання колективних звернень, але й уніфікує вимоги до формування звернень та покращить контроль зовнішнього порядку за дотриманням процедури їх розгляду [15; 16].

Н. П. Каменська, яка зауважує, що ініціатор скарги, звертаючись до компетентного органу, звичайно доводить до його відома інформацію про предмет скарги, як наслідок, сигналізує про певні порушення. Водночас інші види звернень також виконують подібну функцію (будь-яке звернення є формою передачі тієї чи іншої інформації). Неможливо ігнорувати факт, що за допомогою скарги автор у першу чергу намагається захистити суб'єктивні права чи законні інтереси тощо, а вже потім опосередковано поінформувати про це адресата [17, с. 53].

Як прогресивний механізм впливу суспільства на владні процеси, характеризує звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування або їх посадових осіб М. Б. Михайлов. Розглядаючи звернення громадян як форму комунікації між громадянами та суб'єктами владних повноважень, він вважає, що даний інститут забезпечує ефективну комунікацію громадянського суспільства з владою та підтримує наукову позицію окремих дослідників, на думку яких, інститут звернення громадян виконує функцію соціального контролю інститутів публічної влади, а також вираження думки щодо різноманітних суспільних проблем. Звернення громадян не можна розглядати як форму безпосередньої демократії, проте саме через механізми даного інституту можуть реалізовуватися деякі важливі форми безпосередньої демократії, такі як петиції чи ініціативи [7, с. 127–129].

Науковці С. П. Кандзюба, М. О. Кравцов та В. А. Соболев одноставні у висновках про функціональне призначення інституту звернень громадян до органів влади: як одного із засобів захисту прав громадян, що дозволяє запобігати порушенням, зловживанням, негативним впливам, своєчасно усувати дестабілізуючі наслідки (правозахисна функція); як цінного джерела відомостей для органів державної влади та органів місцевого самоврядування про проблеми громадян (інформаційна); як ефективного засобу комунікації між державою та громадянами (комунікативна); як засобу впливу на рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та як учасника процесу їх прийняття і реалізації (інструментальна) [18, с. 5–7; 19].

Своєю чергою О. К. Костюкевич більш широко розглядає функції права громадян на звернення та відносить до них правоохоронну функцію; функцію правореалізації;

інформаційну функцію; функцію соціального контролю; функцію стимулювання діяльності державного механізму; профілактичну функцію [11, с. 13].

Л. А. Лазаренко формулює визначення конституційного права людини на звернення як закріплені нормами Конституції та законів України можливості громадян України, іноземців і осіб без громадянства подавати до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, їх службових і посадових осіб, інших суб'єктів зауваження та пропозиції, що стосуються їх статутної діяльності, заяви або клопотання щодо реалізації громадянських, політичних, соціальних, економічних, культурних та особистих прав і законних інтересів та скарги про їх порушення і отримувати обґрунтовані відповіді у встановленому законом порядку та у визначені строки [20, с. 5].

О. К. Костюкевич вважає, що право на звернення являє собою визнання на міжнародному рівні та передбачену Конституцією та законами України функціонально спрямовану та таку, що відповідає певним принципам, можливість доводити у відповідній формі особисту думку щодо фактів і подій суспільного життя, реалізації прав, свобод та законних інтересів громадян або їх поновлення у випадку порушення, яка забезпечується державою та виступає невід'ємною складовою її політики в сфері забезпечення прав і свобод людини та громадянина [11, с. 8–9].

Авторське визначення конституційного права людини на звернення сформульовано Є. С. Савичом, під яким слід розуміти гарантовані та врегульовані на національному та міжнародному правових рівнях можливості кожного подавати індивідуальні (колективні) усні або письмові (електронні) звернення до уповноважених на це суб'єктів про різноманітні питання суспільного, державного, колективного чи особистого життя, з метою налагодження діалогових форм участі в управлінні державними та суспільними справами, а також реалізації та захисту своїх прав, свобод та законних інтересів, які припускають обов'язковість їх розгляду та надання обґрунтованої відповіді у встановлений законом строк [2, с. 68].

Як стверджує Т. В. Шаповал, обставиною, котра пояснює характеристику закріпленого в статті 40 Конституції України права на звернення як політичного права, треба вважати інерцію його в суспільному сприйнятті. На думку авторки, закріплене у вищевказаній статті право на звернення має складний характер: залежно від цілей реалізації, від змісту суспільних відносин, що виникають у зв'язку з цим, воно може виглядати як особисте або як політичне право. Це право може виконувати роль одного із захисних прав, або прав на захист. Разом із тим, загальна роль права на звернення є ширшою, про що свідчить характер таких форм звернення як пропозиція і заява, котрі звичайно не мають безпосереднього відношення до захисту прав і свобод. Тим самим право на звернення, залежно від цілей його реалізації, може виглядати не тільки як особисте або як політичне право, а й як одна з несудових гарантій захисту прав, як своєрідне право-гарантія відносно інших прав і свобод людини та громадянина [21, с. 82–85].

Подібну позицію також демонструє Г. М. Котляревська. За її словами, право людини на звернення до органів влади не можна однозначно віднести до групи політичних прав, або вважати це право особистим правом людини чи її економічним, соціальним, культурним, екологічним правом. Це право є загальним правом людини, його слід віднести до групи «прав людини на участь у правовому процесі», до якої також належать права, вказані в статті 55 Конституції України. До цієї ж групи прав можна віднести й гарантоване кожній людині право «знати свої права і обов'язки» (стаття 57 Конституції України), яке також не захищає один якийсь особливий інтерес, а забезпечує реалізацію у правовому процесі усіх інших конституційних прав, а також право «на правову допомогу та вільний вибір захисника своїх прав», яке забезпечує юридичну можливість кожній людині здійснювати в правовому процесі всі інші її суб'єктивні права, що закріплене у статті 59 Конституції України. Авторка формулює конституційне право на звернення як сукупність правових норм, що регулюють певну сферу відносин фізичної особи і держави, тобто тих відносин, які пов'язані із зверненнями фізичних осіб до державних органів та органів місцевого самоврядування і відповідним реагуванням їх на звернення [22, с. 5].

М. А. Грибанова, досліджуючи право на звернення як гарантію реалізації конституційних прав, наголошує на тому, що саме через звернення громадян втілюється у життя один із конституційних принципів – участь громадян в управлінні державними та громадськими справами [23, с. 4].

Доречно зазначає В. А. Соболь, що захищеність прав і свобод громадян передбачає постійне вдосконалення механізмів реагування на їх звернення з боку органів державної влади різних рівнів та органів місцевого самоврядування. Це є одним із об'єктивних інтегральних індикаторів зрілості, зауважує вчений, й незворотності демократичних перетворень у державі. На його думку, ефективні механізми реагування на звернення громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування передують створенню нової концепції соціально-управлінських взаємовідносин, що має знайти застосування на різних щаблях управління [24, с. 192–193].

Висновки. Отже, ґрунтовне обмірковування викладеного матеріалу надало можливість подати власне розуміння права людини на звернення – це закріплені, утверджені й регламентовані міжнародними та національними нормативно-правовими нормами спроможності особи на законних підставах подавати до уповноважених і правомочних суб'єктів особисті (індивідуальні) та колективні звертання стосовно різносторонніх аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, національно-культурного життя задля належного забезпечення у сфері здійснення ефективної реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів зацікавлених сторін.

Таким чином, підсумовуючи особливості сутності реалізації права людини на звернення, слід відзначити, що запровадження та розвиток даної інституції є якісним показником зрілості демократичної правової держави та розвитку громадянського суспільства, не є виключенням цього явища й Україна.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Савич Є. С. Право людини на звернення в Україні: конституційно-правовий аналіз: дис. ... док. філософії.: 081 «Право» / Ін-т закон-ва Верховної Ради України Київ, 2021. 240 с.
3. Конституційне право громадян на звернення до органів державної влади. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 4 квітня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/p0006323-12>
4. Право на звернення громадян: Рішення Конституційного Суду України від від 11 жовтня 2018 р. № 8-р/2018. URL: <http://ccu.gov.ua/storinkaknygy/438-pravo-na-zvernennya-gromadyan>
5. Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. Київ: Український центр правничих студій, 1999. 376 с.
6. Соболь В.А. Теоретико-методологічні засади дослідження звернень громадян як інституту реалізації прав і свобод у громадянському суспільстві. Державне управління: теорія та практика. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_42
7. Михайлов М. Б. Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії: теорія і конституційно-правове регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2019. 221 с.
8. Кисіль Л. Є. Відносини, що виникають за зверненнями громадян до органів публічної адміністрації: деякі аспекти адміністративно-правового регулювання. Часопис Київського університету права. 2017. № 3. С. 109–113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2017_3_24
9. Чуб О. О. Конституційне право громадян на участь в управлінні державними справами. Монографія. Х., Одиссей, 2005. 232 с.
10. Котляревська Г. М. Методичні питання класифікації звернень громадян до органів влади. *Юридична Україна*. 2010. № 5. С. 34–39.
11. Костюкевич О. К. Адміністративно-правове регулювання реалізації права громадян на звернення. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2011. 19 с.
12. Білоцерківський В.Я. Історія України: навчальний посібник. Вид. 2 випр. і доп. Харків: «ОВС», 2007. 576 с.
13. Цимбалюк В. С., Кісілевич К. О. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. *Молодий вчений*. 2017. № 5.1 (45.1). С. 149–154. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/5.1/37.pdf>
14. Проблеми законодавчого забезпечення пріоритетних сфер суспільних відносин (на основі аналізу законопроектів, включених до порядку денного десятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання). Інститут законодавства Верховної Ради України. Заг. ред. В.О. Зайчука. Том 16. К.: «Видавництво Людмила», 2016. 505 с.
15. Закірова С. Г. Електронні петиції в Україні: становлення системи та механізм дії. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1576:elektronni-petitsiji-v-ukrajini-stanovlennya-sistemi-ta-mekhanizm-dii&catid=8&Itemid=350
16. Леута О. С., Псьота О. В. Електронні петиції як новий механізм комунікації влади та суспільства. URL: http://lsej.org.ua/3_2018/11.pdf
17. Каменська Н. П. Інститут звернень до публічної адміністрації: теорія та практика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Ірпінь, 2018. 479 с.
18. Соболь В. А. Звернення громадян як механізм взаємодії держави та суспільства: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Київ, 2014. 23 с.
19. Кандзюба С. П., Кравцов О. В. Інформаційно-аналітична система «звернення громадян» як інструмент громадського контролю. URL: [http://w.dbuara.dp.ua/zbirnik/2011-02\(6\)/11kspigk.pdf](http://w.dbuara.dp.ua/zbirnik/2011-02(6)/11kspigk.pdf)
20. Лазаренко Л. А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2010. 21 с.
21. Шаповал Т.В. Конституційний інститут політичних прав і свобод в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02 / Київ, 2009. 193 с.
22. Котляревська Г. М. Конституційне право громадян за звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики). автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київ, 2011. 20 с.
23. Грибанова М. А. Право звернення громадян як гарантія забезпечення їх прав і свобод. *Держава та регіони: серія «Право»*. 2001. № 3. С. 4–7.

24. Соболев В. Актуальні проблеми забезпечення реалізації права громадян на звернення до органів влади. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2013. Вип. 1. С. 184–195.

Анотація

Магновський І. Й., Березовенко Л. С. Особливості сутності реалізації права людини на звернення в Україні. – Стаття.

Стаття присвячена висвітленню теоретико-правових аспектів особливостей сутності реалізації права людини на звернення в Україні у національній науковій думці. Акцентовано увагу права людини на звернення у якості можливості в управлінні державними і суспільними справами та захисту власних законних інтересів на сучасному етапі розвитку національного державотворення. Звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування або їх посадових осіб характеризується як прогресивний механізм впливу суспільства на владні процеси. Наголошується про функціональне призначення інституту звернень громадян до органів влади: як одного із засобів захисту прав громадян, що дозволяє запобігати порушенням, зловживанням, негативним впливам, своєчасно усувати дестабілізуючі наслідки (правозахисна функція); як цінного джерела відомостей для органів державної влади та органів місцевого самоврядування про проблеми громадян (інформаційна); як ефективного засобу комунікації між державою та громадянами (комунікативна); як засобу впливу на рішення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та як учасника процесу їх прийняття і реалізації (інструментальна). Зауважується, що захищеність прав і свобод громадян передбачає постійне вдосконалення механізмів реагування на їх звернення з боку органів державної влади різних рівнів та органів місцевого самоврядування. Подається авторське визначення права людини на звернення – це закріплені, утверджені й регламентовані міжнародними та національними нормативно-правовими нормами спроможності особи на законних підставах подавати до уповноважених і правомочних суб'єктів особисті (індивідуальні) та колективні звертання стосовно різносторонніх аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, національно-культурного життя задля належного забезпечення у сфері здійснення ефективної реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів зацікавлених сторін. Констатовано, що запровадження та розвиток даної інституції є якісним показником зрілості демократичної правової держави та розвитку громадянського суспільства, не є виключенням цього явища й Україна.

Ключові слова: право людини на звернення, конституція України, публічна влада, інформаційний запит, електронна петиція.

Summary

Magnovskiy I. Y., Berezovenko L. S. Peculiarities of the essence of the realization of the human right to appeal in Ukraine. – Article.

The article is devoted to highlighting the theoretical and legal aspects of the essence of the realization of the human right to appeal in Ukraine in the national scientific opinion. Attention is focused on the human right to appeal as an opportunity in the management of state and public affairs and the protection of one's own legitimate interests at the current stage of the development of national statehood. The appeal of citizens to state authorities and local self-government bodies or their officials is characterized as a progressive mechanism of society's influence on power processes. Emphasis is placed on the functional purpose of the institution of citizens' appeals to the authorities: as one of the means of protecting the rights of citizens, which allows to prevent violations, abuses, negative effects, and to eliminate destabilizing consequences in a timely manner (human rights protection function); as a valuable source of information for state authorities and local self-government bodies about citizens' problems (informational); as an effective means of communication between the state and citizens (communicative); as a means of influencing the decisions of executive authorities, local self-government bodies and as a participant in the process of their adoption and implementation (instrumental). It is noted that the protection of the rights and freedoms of citizens requires the constant improvement of mechanisms for responding to their appeals by state authorities of various levels and local self-government bodies. The author's definition of a person's right to appeal is submitted – it is established, approved and regulated by international and national normative and legal norms,

the ability of a person on legal grounds to submit personal (individual) and collective appeals to authorized and authorized subjects regarding various aspects of social and political, socio-economic, national and cultural life for proper provision in the field of effective implementation and protection of the rights, freedoms and legitimate interests of interested parties. It was established that the introduction and development of this institution is a qualitative indicator of the maturity of a democratic legal state and the development of civil society, and Ukraine is no exception to this phenomenon.

Key words: human right to appeal, the constitution of Ukraine, public authority, information request, electronic petition.

УДК 342.22:321.01:321.11.2

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v33.2023.6>*В. М. Мельник*

РЕЖИМ ДОМІНАТУ В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ПІДСТАВИ ЕГИПЕТСЬКОГО ЕДИКТУ 298 РОКУ

Вступ. Історія вчень та доктрин про міжнародну правосуб'єктність часів Римської імперії демонструє концептуальну єдність аргументації стосовно періодів політико-правових режимів «принципату» та «домінату» [1; 2; 3]. В одній із програмних статей я зауважував: як «принципат», так і «домінат», слід визнати насамперед *публічно-правовими режимами* [4, с. 21–31]. Якщо за «принципату», імператори намагалися більше уваги приділяти номінальному республіканізму, декларували непопорушність прийняття ключових державних рішень Римським Сенатом (легіслатурою) [5, р. 29–56], то вже за «домінату» імператори суттєво звузили формальні політичні можливості сенаторської аристократії [6, р. 222–232]. Із позицій політичної науки, імператорів часів «принципату» слід вважати *авторитарно спрямованими*, тоді як у період «домінату» імператори створюють базу відвертої *військової диктатури* [7]. Разом із тим, заміна одного режиму державного правління іншим, ніяк не вплинула на юридичну ідентичність Римської імперії як Римської Республіки [8].

Постановка проблеми. Так звані *«діоклетіанові реформи»* 284–293 рр. не змінили правничої характеристики обличчя римської державності [9, р. 238]. У вимірі форми державного правління, Імперія представляла республіку, де законодавчу владу мав Сенат. Члени Сенату, для прикладу, затверджували імператора процедурою голосування. У вимірі форми державного устрою, Імперія продовжувала традиції принципатної федерації. Після 284 р., ключова зміна відбулася на рівні скасування інституту «сенаторських провінцій», переходу всіх адміністративно-територіальних суб'єктів Римської імперії у сферу юрисдикції бюрократичного апарату (підзвітного суто імператору) [4, с. 26]. Відтак, республіканські інститути та магістратури не скасовувалися, хоча Діоклетіан вживав заходи щодо їхньої «номіналізації». Зрештою, для розуміння колізій, пов'язаних зі зміною форми державного режиму, показовим вважаю реформування адміністрування провінції Єгипет (*Provincia Aegyptus*) [10, р. 82–108].

Мета статті – встановлення рис і властивостей суб'єктності Римської імперії часів Діоклетіана на прикладі реорганізації особливого адміністративного статусу провінції Єгипет (в т. ч. на матеріалах «Єгипетського Едикту» та на практиках федеративних відносин із нубійськими й ефіопськими племенами).

Виклад основного матеріалу. Головний етап політико-правових реформ імператора Діоклетіана (роки правління: 284–305), зосереджений навколо запровадження режиму доміну і, паралельно, імператорського «четверовладдя» (т. зв. «тетрархії»), обійняв 286–293 рр. [11]. Після 1 березня 293 р. Римська імперія підпорядковувалася двом старшим імператорам-августам (Діоклетіан, Максиміан) і двом молодшим співправителям-цезарям (Галерій, Констанцій Хлор) [6, р. 70–114]. При цьому, морально-політичний авторитет зберігався в руках Діоклетіана [12]. Враховуючи посилення диктаторських функцій, деякі провінційні еліти спробували повернути *status quo*, наданий регіональним аристократам ще засновником принципату – Октавіаном Августом (роки правління: 27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) [13]. Як наслідок, 297 рік почався з великого бунту єгипетських можновладців [14, р. 17].

Перебуваючи на позиціях найбагатшої провінції Римської імперії¹, Єгипет не хотів миритися з новою адміністративно-територіальною реформою. Його чиновники не бажали коритися реорганізації бюрократичних штатів, запропонованій Діоклетіаном (у т. ч. потужному кадровому скороченню). Ще напередодні повстання, заради успішного перегрупування новоствореної польової армії Сходу², Діоклетіан видав *Едикт щодо підвищення податків* (березень 297 р.) [13]. Врешті-решт, опозиція єгипетських аристократів новій податковій політиці призвела до тимчасової узурпації регіональної влади сенатором Луцієм Доміцієм Доміціаном [15]³. Влітку 297 р. узурпація охопила вже весь Єгипет. Доміціан проголосив себе «справжнім римським імператором»⁴, користувався титулами «домінус» і «сотер»⁵ (не «принцепс!»). Він також прийняв інсигнії (формальні символи володарювання) в якості «фараона Нижнього та Верхнього Єгипту» [16; 17].

Будучи римським сенатором, Доміцій Доміціан намагався агітувати «колег» із легіслатури виступити проти «четверовладдя» («тетрархії»), але Римський Сенат окремою постановою проголосив узурпатора «ворогом Римського Народу» («*hostis populi Romani*») [18]. Програвши змагання за підтримку законодавчої влади, Доміціан облаштував персональну штаб-квартиру в Александрії. Узурпатор намагався спертися на політико-історичну міфологію про «золоті часи Єгипту» в період правління елліністичної династії Птоlemeїв (306–30 рр. до н. е.). До свого імпровізованого «двору» Доміцій Доміціан запросив жерців давньоєгипетської релігії з усіх куточків провінції. Цікаво, що він спробував налагодити відносини із Єменом та Індією в акваторії Червоного моря, організував випуск золотої монети [19].

¹ Єгипет був на першому місці за рівнем економічного розвитку та виробничими потужностями. Втім, подекуди провінція Єгипет поступалася Сицилії обсягами транзитного сегменту.

² Після 293 р. – ключова регулярна військова одиниця для сукупності східних провінцій Римської імперії.

³ Коректне латинське написання імені – *Lucius Domitius Domitianus*.

⁴ Доміцій Доміціан публічно декларував «несправжність» системи тетрархії Діоклетіана.

⁵ Титул «Сотер» (давньогрецький оригінал – Σωτήρ) означає «Спаситель». Поняття прийшло в елліністичні династичні правління з олімпійської міфології. Під час управління Птоlemeїв вважалося грецьким аналогом традиційного єгипетського поняття «фараон». Давньоєгипетські жерці називали «сотерами» римських імператорів – як принцепсів, так і домініусів.

У листопаді-грудні 297 р. законний август-домінус Діоклетіан дістався зі своєю польовою армією до Єгипту, швидко розгромив розрізнені загони «сепаратистів» Доміціана. В грудні 297 р. почалася масштабна облога т. зв. «доміціанової столиці» – Александрії [20].

Смерть Доміція Доміціана під час облоги дозволила єгипетським чиновникам, спрямованим проти податкової політики Діоклетіана, проголосити «*сотером*» чергового претендента-узурпатора – александрійського магістрата Аврелія Ахіллея [21, р. 79]⁶. Він теж намагався покладатися на представників місцевої еліти, жерців. Проте голод і військові звитяги Діоклетіана дуже швидко примусили Аврелія Ахіллея здати Александрію. Місто припинило супротив у березні 298 р. [14, р. 17]. Жителі зазнали жорстоких переслідувань, тоді як самого Ахіллея Діоклетіан стратив «за зраду Римського Народу» [22]⁷.

Взявши під контроль терени Єгипту, Діоклетіан опублікував «Єгипетський Едикт», спеціальним предметом якого стало вилучення з ужитку т. зв. «*вчених книг*». Окремі норми спрямовувалися на контроль діяльності єгипетських жерців і ремісників [23, р. 179].

Історики зазвичай пояснюють цей едикт утилітарно [24]. Мовляв, Діоклетіан прагнув позбавити єгипетських чиновників можливості самостійно адмініструвати видобуток золота і срібла⁸, унеможлиблював традиційні контрабандні заняття. Відповідно, купцям і чиновникам Єгипту ставало набагато складніше підтримувати потенційних «фараонів-узурпаторів» економічно [18]. Зі свого боку, не рекомендую нехтувати словосполученням «*вчені книги*». Під останніми вбачалася розвинена писемна традиція Єгипту Династії Птолемеїв (306–30 рр. до н. е.), а також обґрунтування відцентрових рухів міфоісторичними переказами про фараонів Верхнього / Нижнього Єгипту [25].

Так чи інакше, Діоклетіан уклав Єгипетський Едикт із метою посилення культурної романізації Єгипту. Того ж таки 298-го року імператор розділив Єгипет на три окремі провінції – Єгипет Фіваїдський (*Aegyptus Thebais*), Єгипет Юпітера (*Aegyptus Jovia*), Єгипет Геркулеса (*Aegyptus Herculia*) [10; 13; 18]. Економічний підхід цієї реформи робив приреченою на невдачу будь-яку спробу чергової єгипетської «узурпації».

«Нова» єгипетська політика дозволила імператору знову продемонструвати внутрішнім і зовнішньополітичним акторам силу федератських договорів із навколишніми варварськими племенами. Оскільки будівництво суцільної лінії лімесних укріплень на півдні (у Верхньому Єгипті) ніколи не мало економічної чи військової доцільності, а узурпації Доміція Доміціана й Аврелія Ахіллея дезорганізували чиновницький апарат південніше Фів⁹, то всі міста і селища Верхнього Єгипту виявилися незахищеними перед серією набігів племені блемміїв (*blennyae*). Останні робили рейди з територій сучасного Судану [26].

⁶ Коректне латинське написання імені: *Aurelius Achilleus*.

⁷ Звертаю увагу: юридична підстава для страти Ахіллея цілковито «республіканська» (він «зрадив Римський Народ», а не особу імператора чи якусь державну установу).

⁸ Провінційна адміністрація Єгипту користувалася відповідними привілеями від часів прилучення до складу Римської Республіки Октавіаном Августом (30 р. до н. е.) [13].

⁹ Сучасне єгипетське місто Луксор.

Усвідомлюючи потребу втримати єгипетські землі під контролем, Діоклетіан розпочав перемовини з конкурентами блеміїв – нубійцями-нобатами (*nobatae*). Ще біля витоків «єгипетської кампанії», у 297 р. нобати отримали *lex foedus* на невизначений африканський простір – між Ефіопією та порогами Ніла [27, р. 35]. Спочатку позитивне ставлення римсько-єгипетської адміністрації Діоклетіана до племені нобатів викликало бурхливу негативну реакцію блеміїв. Останні спершу пограбували прикордонні райони Верхнього Єгипту, але, зустрівши опір регулярних сил польової армії, попросилися у *федератське підданство* римському імператору [28]. До кінця 298 р. Діоклетіан усе ж надав блеміям *lex foedus* на прилеглі до Аксуму (Ефіопії) землі [18, р. 17–18]¹⁰. Федерати-нобати переселилися до сучасних районів північного й центрального Судану [28, р. 16–17].

Зміна політичної мапи африканських територій 297-298 рр. супроводжувалася взаємними клятвами вірності [27, р. 35]. Імператор-домінос Діоклетіан був визнаний «верховним правителем» обома зазначеними племенами [26; 27]. Нубійські африканці навіть титулували августу «сотером Нубії». Нобати і блемії, володіючи статусом федератів, зобов'язалися виставляти військові контингенти на перший заклик римських імператорів. Останні, в особі августу Діоклетіана, обіцяли африканським підданим підтримку та захист. Клятви скріплювалися передачею федератської платні.

Ключові племена теперішнього Судану переходили в адміністративне відання верхньоєгипетського чиновництва. Реалізована після 298 р. система відносин (тобто грошове *утримання нубійців Римом*) часто неправильно називається істориками «сплатою данини» [18]. Жодної «данни» Діоклетіан не платив африканським племенам, але виплата офіційної федератської платні постулювалася важливим фактором утримання прикордонних варварів-федератів від згубних практик пограбування фронтірних районів Імперії [29, р. 131].

Впродовж 298–299 рр., за допомоги нубійських племен, Діоклетіан розпочав переговори з Ефіопією [29, р. 131]. Задовго до «діоклетіанових реформ», трансформації режиму принципату в домінат, єгипетського походу, ефіопські землі вважалися «*клієнтською базилеєю*» Риму. Втім, відносини Імперії із Ефіопією (Аксумом) склалися нестабільно. Якщо римські імператори приїжджали з візитами до Єгипту¹¹, то ефіопські правителі не соромилися виявляти їм свої покірність та відданість. Однак, якщо офіційний Рим довго уникав безпосередньої участі у внутрішньоєгипетських чиновницьких або купецьких справах, то Ефіопія негайно відокремлювалася [30].

На межі 298–299 рр. Діоклетіан розраховував врегулювати «ефіопське питання» заради остаточного утвердження Римської імперії на західному узбережжі Індійського океану. Торгівля з Індостаном (в обхід Сасанідського Ірану) мала стратегічне значення для Риму [31, р. 20–21]. Залишити Ефіопію осторонь римської зовнішньої політики видавалося неможливим. Однак, внаслідок потреби зосередитися на вну-

¹⁰ Йдеться про узбережжя Червоного моря.

¹¹ Для прикладу, подорож імператора Адріана (роки правління: 117-138) від Александрії до Фів (130 рік) [25].

трішній політиці (зокрема, релігійній), Діоклетіан не встиг підготувати повноцінну нормативно-правову базу римсько-єфіопських взаємовідносин. Аксумсько-єфіопська проблема залишилася актуальною для його спадкоємців – Галерія (роки правління: 305–311), Константина (роки правління: 306–337), Констанція II Аріанина (роки правління: 337–361) [29, р. 131].

В будь-якому разі, єгипетська кампанія Діоклетіана вкрай важлива для подальшого історико-юридичного осмислення феномену правової суб'єктності Римської імперії.

Так, август Діоклетіан утихомирив бунтівну Александрію (березень 298 року). Здобувши місто, ліквідувавши узурпатора, Діоклетіан публічно наголосив: Єгипет (*Aegyptus*) належить «Римському Народу» на підставі так званого «історичного права» [20, р. 25–38]. Готуючи «Єгипетський Едикт» 298 р., Діоклетіан ужив поняття «історичне право на територію» в публічній риторичі. Зрештою, саме він запровадив це словосполучення у публічно-правовий ужиток нового доміантного режиму.

І «Верхній Єгипет» (*Aegyptus Superior*), і «Нижній Єгипет» (*Aegyptus Inferior*) тлумачилися риторикою Діоклетіана як «здобутки» Октавіана Августа. Їхнє прилучення «назавжди» зробило Середземне море «внутрішнім озером» Римського Народу [23]¹².

Ідеологічне навантаження постанов Діоклетіана стосовно єгипетських справ впливало із парадоксального твердження: «історичні права» римлян на Єгипет перевершують «історичні права» самих жителів Єгипту [25]. Крім того, враховуючи стратегічне розташування та виключне економічне значення країни, система тетрархії намагалася застрахуватися від посягань будь-яких узурпаторів або зовнішніх сил¹³. Отож, юридичне формулювання Діоклетіана про римське історичне право на території Верхнього і Нижнього Єгипту адресувалося не стільки поплічникам Доміція Доміціана, Аврелія Ахіллея тощо, скільки попереджало далекосяжні геополітичні плани іранських зверхників [24].

Щоб уникнути потенційних провокацій іранської Династії Сасанідів, яка розраховувала підкупити для деструктивної грабіжницької діяльності великі групи аравійських кочівників-бедуїнів, Діоклетіан значно посилив режим військової диктатури всередині трьох реорганізованих єгипетських провінцій. Імператор сам себе наділив правом безпосереднього адміністрування [24].

Висновки. «Єгипетський Едикт» Діоклетіана 298 р. оголошував злочинною навіть ідею відновлення самостійності єгипетської політії [16; 20; 22].

На думку Діоклетіана, зростання сепаратизму, з огляду на досвід повстання 297–298 рр., все ж таки могло виявитися політичною реальністю. Однак, для реалізації амбіцій, зрадники-чиновники потребували потужного фінансово-економічного живлення [31, р. 1–24]. Як наслідок, жрецтво та купецтво позбавлялися фінансової «подушки», оскільки Діоклетіан намагався ліквідувати неконтрольовану Римом *посередницьку торгівлю* червономорського узбережжя з Індостаном. Імператор бажав

¹² Оригінальне латинське позначення – «Mare Internum» («внутрішнє море»).

¹³ Після 226 р. н. е., про бажання приєднати весь римський «Схід» та, особливо, провінцію Єгипет, неодноразово публічно висловлювалися шахіншахи Персії – представники Династії Сасанідів.

досягти цієї політико-економічної мети шляхом надання федератського статусу нубійським племенам блемміїв і нобатів [27]¹⁴.

«Єгипетський Едикт» 298 р. та зміцнення римських позицій у північно-західній Африці (Єгипет, Судан, Ефіопія) викликали закономірне роздратування іранської Династії Сасанідів [6]. Останні вважали себе юридичними продовжувачами античної Династії Ахеменідів (559–330 рр. до н. е.), декларуючи претензії на всі римські провінції Близького Сходу і Малої Азії, які Александр Македонський впродовж 332–330 рр. до н. е. підпорядкував греко-македонському Еллінському союзу (Ἑλληνικός).

Претензії Династії Сасанідів звучали публічно, не приховувалися [9; 11; 14]. Вочевидь, офіційний Ктесифон прагнув посилити власні вихідні позиції у межах очікуваної дипломатичної розв'язки. Так, розуміючи, що військово-політична криза Римської імперії III століття н. е. добігла логічного завершення, усвідомлюючи посилення імперського контролю над бунтівним Єгиптом, іранські Сасаніди вдалися до переговорів із Діоклетіаном. Врешті-решт, кількарічна прикордонна війна завершилася Нісібіським мирним договором 298 року [14, р. 18].

Література

1. Elder Olivia. Citizens of the Wor(l)d? Metaphor and the Politics of Roman Language. // *The Journal of Roman Studies*. 2022. Vol. 112. Pp. 79–104.
2. Ibbetson David. Sources of Law from the Republic to the Dominate. // *The Cambridge Companion to Roman Law*. Edited by David Johnston. New York: Cambridge University Press, 2015. Pp. 25–44.
3. Garnsey Peter, Saller Richard. Part 1. Chapter 1. Introducing the Principate. // *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. Berkeley: University of California Press, 2014. Pp. 1–18.
4. Мельник В. М. Республіканський характер Римської імперії: принципат і домінат як публічно-правові режими. // *Юридичний вісник*. 2023. № 1. С. 21–31.
5. Weisweiler John. The Heredity of Senatorial Status in the Principate. // *The Journal of Roman Studies*. 2020. Volume 110. Pp. 29–56.
6. Waldron Byron. *Dynastic Politics in the Age of Diocletian (AD 284–311)*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. XXII+274 pp.
7. Мельник В. М. Методологічні підходи «де-юре» та «де-факто» в контексті пізньоантичної і ранньосередньовічної історії міжнародної правосуб'єктності. // *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 24–32.
8. Мельник В. М. Назви римсько-візантійських і перських політичних утворень як джерела інформації про форму держави та дискурс міжнародної правосуб'єктності (від античності до середньовіччя). // *Право та державне управління*. 2022. № 2. С. 16–31.
9. Southern Patricia. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London: Routledge, 2001. XVI+501 pp.
10. Adams Colin. Transition and Change in Diocletian's Egypt: Province and Empire in the Late Third Century. // *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire*. Simon Swain, and Mark Edwards (Eds). Oxford: Oxford University Press, 2006. Pp. 82–108.
11. Rees Roger. *Diocletian and the Tetrarchy*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. XVI+219 pp.
12. Leadbetter William Lewis. *Galerius and the Will of Diocletian*. Roman Imperial Biographies. London & New York: Taylor and Francis, 2009. XVI+280 pp.
13. Wallace Sherman Leroy. *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*. Princeton: Princeton University Press, 1938. XI+512 pp.

¹⁴ Грошове «спонсорування» африканських «варварів» і налагодження старих зв'язків із клієнтською Ефіопською базилеєю створювали офіційному Риму якісно новий інструментарій контролю та посередництва в системі морської торгівлі на Червоному морі та в Індійському океані.

14. Barnes Timothy D. *Constantine and Eusebius*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1981. VIII+458 pp.
15. Johnson Allan Chester. Lucius Domitius Domitianus Augustus. // *Classical Philology*. 1950. Volume 45. № 1. Pp. 13–21.
16. Thomas J. D. The date of the revolt of L. Domitius Domitianus. // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 1976. Bd. 22. S. 253–279.
17. Bowman A. K. Domitius Domitianus. // *The Encyclopedia of Ancient History*. (Eds. R. S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion, A. Erskine and S. R. Huebner). Wiley-Blackwell, 2013. 7768 pp. Online-access: <https://doi.org/10.1002/9781444338386>
18. Bagnall R. S. *Egypt in Late Antiquity*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993. XII+370 pp.
19. Ford Michael. The Coin Hoards of Late Roman/Early Byzantine Egypt from the Reform of Diocletianus to the Reform of Anastasius, AD 294–491. // *The Numismatic Chronicle*. 2000. Vol. 160. Pp. 335–367.
20. Bowman Alan K. The Military Occupation Of Upper Egypt In The Reign Of Diocletian. // *The Bulletin of the American Society of Papyrologists*. 1978. Vol. 15. № 1/2. Pp. 25–38.
21. Omissi Adrastos. *Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire: Civil War, Panegyric, and the Construction of Legitimacy*. Oxford Studies in Byzantium. Oxford: Oxford University Press, 2018. XIX+348 pp.
22. Seston William. Achilleus et la révolte de l'Égypte sous Dioclétien d'après les papyrus et l'Histoire Auguste. / Seston William. *Scripta varia. Mélanges d'histoire romaine, de droit, d'épigraphie et d'histoire du christianisme* (VII+717 pp.). *Publications de l'École française de Rome*. Vol. 43. 1980. Pp. 423–439.
23. Harries Jill. *Law and Empire in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. X+235 pp.
24. Lallemand Jacqueline. *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284–382). Contribution à l'étude des rapports entre l'Égypte et l'Empire à la fin du IIIe et au IVe siècle*. Bruxelles: Palais des Académies, 1964. 342 pp.
25. Chaniotis Angelos. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*. London and Cambridge MA: Harvard University Press, 2018. XXII+446 pp.
26. Christides Vassilios. Ethnic Movements in Southern Egypt and Northern Sudan: Blemmyes-Beja in Late Antique and Early Arab Egypt until 707 A. D. // *Listy filologické*. 1980. Vol. 103. Issue 3. Pp. 129–143.
27. Obłuski Artur. *The Rise of Nobadia. Social Changes in Northern Nubia in Late Antiquity*. Warsaw: University of Warsaw, Faculty of Law and Administration, Journal of Juristic Papyrology supplements, 2014. XVIII+240 pp.
28. Welsby Derek. *The Medieval Kingdoms of Nubia. Pagans, Christians and Muslims along the Middle Nile*. London: The British Museum Press, 2002. 296 pp.
29. Burstein Stanley M. The Roman withdrawal from Nubia: A new interpretation. // *Symbolae Osloenses*. 1998. Vol. 73. Issue 1. Pp. 125–132.
30. Munro-Hay Stuart C. *Aksum: An African Civilisation of Late Antiquity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991. X+294 pp.
31. Soto Marín Irene. *The Economic Integration of a Late Roman Province Egypt from Diocletian to Anastasius. PhD Dissertation*. New York: Institute for the Study of the Ancient World, New York University. 2018. XVI+235 pp.

Анотація

Мельник В. М. Режим доміну в Римській імперії та підстави Єгипетського Едикту 298 року. – Стаття.

Текст статті присвячено правовій суб'єктності Римської імперії на теренах Єгипту та прилеглому фронтіру (Нубія, Ефіопія). З'ясовуються формальні підстави римської державності в момент переходу від принципату до режиму доміну. Акцентується загальне політичне та економічне значення Єгипту в системі провінцій Римської імперії. Автор звертає увагу на прагнення регіональних еліт Єгипту функціонувати автономно. Відповідно, Єгипет часів імператорства Діоклетіана (роки правління: 284–305) виявився центром для організованих відцентрових (сепаратистських) рухів. Реформи Діоклетіана, зокрема зростання видатків на утримання польової армії, призвели до першої фази повстання. Бунт

297 року на початку розвивався доволі успішно. Сенатор Доміцій Доміціан домігся власного «проголошення» імператором в Александрії. Проте військове втручання Діоклетіана швидко зламало ситуацію на користь законної влади. Після смерті Доміція Доміціана, узурпацію певний час продовжував Аврелій Ахіллей. Врешті-решт, у березні 298 р. Діоклетіан захопив Александрію та стратив Ахіллея. Принципово важливо для розуміння правової природи і суб'єктності режиму доміну, що учасником протистояння законної влади узурпаторам виявився Римський Сенат. Для прикладу, Сенат як законодавчий орган визнав злочинними дії Доміція Доміціана та Аврелія Ахіллея. Крім того, обидва узурпатори класифікувалися постановами Сенату в якості «ворогів Римського Народу». Таке формулювання де-юре підтверджує республіканський характер форми держави у Римській імперії. З метою закріплення реформованого домінатного ладу всередині Єгипту, Діоклетіан опублікував «Едикт» 298 року. Текст Едикту присвячено ідеологічній підтримці римського панування. Для ефективності врядування Діоклетіан реорганізував адміністративно-територіальний устрій, виокремивши три нові провінції. Важливо, що наведення порядку в самому Єгипті зумовило необхідність укладення угод про *lex foedus* із нубійськими племенами (блеміями, нобатами). Правова творчість Діоклетіана також спрямовувалась на доведення клієнтського статусу ефіопського Аксуму.

Ключові слова: домінат, Римський Єгипет, Аксум, блемії, нобати, *lex foedus*, Єгипетський Едикт, міжнародна правосуб'єктність.

Summary

Melnyk V. M. The Regime of Dominate in the Roman Empire and the Novels of the 298 AD Egyptian Edict. – Article.

The article is devoted to the legal subjectivity of the Roman Empire on the territory of Egypt (*Provincia Aegyptus*) and the adjacent frontiers (Nubia, Ethiopia). The formal basic elements of Roman Statehood at the time of the *regime transition* from the *Principate* to the *Dominate* are clarified. The general political and economic importance of Egypt in the *commonwealth system* of the Roman Empire provinces is emphasized. The author draws attention to the desire of the regional elites of Egypt to function autonomously. Accordingly, during the reign of Diocletian (284–305 AD), *Aegyptus* turned out to be a center for organized separatist political movements. Diocletian's reforms, in particular the increase in expenditure on the maintenance of the field army, led to the first phase of the local civil war. 297 AD rebellion developed quite successfully at the beginning. Senator *Domitius Domitianus* obtained his own “proclamation” as “Roman Emperor” in Alexandria. However, Diocletian's military intervention quickly turned the tide in favor of the legitimate government. After the death of *Domitius Domitianus*, the usurpation was continued for some time by *Aurelius Achilleus*. Finally, in March 298 AD, Diocletian captured Alexandria and executed Achilleus. It is fundamentally important for the understanding of the legal nature and subjectivity of the Dominate Regime that the *Roman Senate* turned out to be a participant in the confrontation between legitimate power and the usurpers. For example, the Senate as a legislative body recognized the actions of *Domitius Domitianus* and *Aurelius Achilleus* as criminal. In addition, both usurpers were classified by Senate resolutions as “enemies of the Roman People”. This formulation *de jure* confirms the republican nature of the state form in the Roman Empire. To consolidate the reformed Dominate system within Egypt, Diocletian published the “Edict” in 298 AD. The text of the Edict is devoted to the ideological support of the Roman imperial order. For the efficiency of governance, Diocletian reorganized the administrative-territorial system, setting aside three new provinces. It is important that the establishment of a “new” order in Egypt itself necessitated the transition of *lex foedus* with the Nubian tribes (*Blemmyes*, *Nobatae*). Diocletian's legal creativity was also aimed at proving the client status of Ethiopian Aksum.

Key words: Dominate, Roman Egypt, Aksum, Blemmyes, Nobatae, *lex foedus*, 298 AD Egyptian Edict, international legal personality.

UDC 342.32

DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v33.2023.7>*N. V. Mishyna***EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS' JUDGEMENTS
IMPLEMENTATION BY LOCAL AND REGIONAL AUTHORITIES:
RELEVANT PUBLICATIONS ON THE TOPIC¹**

Problem statement and its connection with important scientific or practical tasks. The role of local and regional authorities in the implementation of European court of the human rights (ECtHR) judgments is a relatively recent concern compared to the broader issue of ECtHR judgment implementation. For decades, matters related to the implementation of ECtHR judgments were generally deliberated by specialists, primarily in international law. Similarly, matters involving local government and local/regional authorities were discussed more generally, predominantly by constitutional lawyers. Notably, scholars such as E. Lambert, M. Saul, and others increasingly emphasize that local and regional authorities have been minimally involved in the execution of ECtHR judgments thus far. They explore pertinent practical examples and highlight the potential of these authorities.

Analysis of recent research and publications, which initiated the solution of this problem and on which the author relies, highlighting previously unresolved parts of the overall problem to which the article is devoted. The doctrinal sources in this domain can be divided into the groups based on 2 main criteria.

The first criterion pertains to the specific legal domain in which the researcher specializes. The majority of the cited authors possess expertise in international law, while a smaller portion, including the author of this project, are constitutional lawyers trained within the context of national legal traditions. This distinction significantly influences their perspectives, the structure of their arguments, and the formulation of their proposals, among other aspects.

The second criterion involves the subject matter that captures the researcher's interest.

As the topic is rather new in the contemporary legal science, the Ukrainian journals have only some publications, that only mention the problem (see [1–6]). That is why

¹ Funded under the EU's Marie Skłodowska-Curie Actions «MSCA4Ukraine» (individual project 'The role of local authorities in the implementation of the judgments of the European court of human rights').

this articles covers the works of the foreign authors – including Lambert E., Mallory C., Murray R., De Vos Ch., Hennekens H. and others.

The aim of the article is to provide annotations for publications by authors who analyze academic works on the problems of implementing ECtHR judgments without the specific reference to the involvement of local and regional authorities. These annotations may prove useful for researchers investigating the role of local and regional authorities in implementing ECtHR judgments.

The main text. As for August, 2023, there are currently no academic articles or books dedicated precisely to the participation of local and regional authorities in the execution of judgments by the ECtHR. On one hand, this is not particularly surprising, given that the concept of involving these actors in this procedure is relatively new. On the other hand, this idea emerged as a response to the so-called 'implementation crisis,' and scholarly discussions encompass not only the engagement of local and regional authorities, but also other actors.

One such category of actors includes non-governmental organizations both at the national and local levels. Publications already exist that discuss their experiences in this domain and their potential contributions if they were to be engaged in the implementation of ECtHR judgments.²

Revisiting the second criterion, the majority of the publications cited in this project fall into one of two groups:

- the academic works on the problems of implementing ECtHR judgments (with or without specific reference to the involvement of local and regional authorities);
- the academic works on the analysis of the potential of the local and regional authorities in ensuring the human rights, mostly without specific reference to the implementation of the ECtHR judgments.

Academic works on the problems of implementing ECtHR judgments without the specific reference to the involvement of local and regional authorities are often referred to as 'visionary articles'. This category of academic works encompasses relevant sources that focus on the traditional hurdles of implementing ECtHR judgments, without specific mention of the participation of local and regional authorities. These sources provide insights into the fundamental concepts of implementing ECtHR judgments. Their authors assume that "[u]nder the European Convention on Human Rights (ECHR), a

² See, for example, this publications: Aysel Къзъксу 'Enforcing Rights Beyond Litigation: Mapping NGO Strategies in Monitoring ECtHR Judgement Implementation'; Elif Erken 'Non-governmental organisations and national human rights institutions monitoring the execution of Strasbourg judgments : an empirical perspective on Rule 9 communications' and 'The participation of non-governmental organisations and national human rights institutions in the execution of judgments of the Strasbourg Court : exploring Rule 9 communications at the Committee of Ministers'; Elisabeth Lambert Abdelgawad 'The Court as a part of the Council of Europe: The Parliament Assembly and the Committee of Ministers' in 'Constituting Europe : the European Court of Human Rights in a national, European and global context'; Agnieszka Szklanna 'The Standing of Applicants and NGOs in the Process of Supervision of ECtHR Judgments by the Committee of Ministers'; Lucja Miara and Victoria Prais 'The Role of Civil Society in the Execution of Judgement of the European Court of Human Rights'. The publications are presented in chronological order, and the list is not exhaustive.

notably robust mechanism was established to hold accountable those states that violate rights guaranteed under the Convention and Protocols." [7, p. 21]. They also address systematic issues and present the author's perspective on how to reform the system (see works of K. Dzehtsiarou, J. Jaskiernia, L. R. Helfer, E. Lambert, A. Nussberger, R. Spano and others).

Most of such publications address the international and national levels of implementation, while there are also some dedicated solely to the domestic level. Even in these cases, the authors refrain from making specific references to the involvement of local and regional authorities. However, the authors do highlight that 'there are numerous political, economic and social reasons why states may want to participate in a system of human rights protection' [8, p. 53] and consider all potential actors at that level³ – but not the local and regional authorities. Even when the authors examine the domestic level and emphasize that 'the state ... is not a single entity: it is composed of the executive (and a web of different ministries and departments), the legislature, and the judiciary' [9, p. 22] – they may fail to mention local and regional authorities.

Local and regional authorities are seldom mentioned, and when they are, there are no specific proposals about their current or potential roles in implementing ECtHR judgments. For instance, H. Hennekens points out that 'within the governmental organization there is a division of labour that causes differences in the mandate and powers of each part of government... the local government is the smallest public institution within a central government that acts in the general interest of public' [10, p. 512], though this thesis isn't further developed in his paper.

Since 2010, in legal literature, when authors address the 'implementation crisis,' it has become increasingly common for them to note that reforming the existing relationships among the bodies already involved in implementation is insufficient. They argue for the consideration of involving new actors in this process. E. Lambert in the Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law:

– highlights the 'need for participation by more actors' [11]; and underlines, by agreeing with the other authors, that non-execution is often a political, not a legal issue [11, p. 3];

– explains that this approach will 'speed up the implementation process. Other actors also become involved in that process as the implementation stage has proved to be quite challenging' [11, p. 3];

– suggests that when incorporating new actors, 'coordination with external stakeholders brings real added value' [11, sec. 38];

– envisions 'the importance of synergies and reinforcement of domestic capacities needs to be illustrated by the complexity of the required reforms in numerous cases' [11, sec. 39];

³ See, for example, Alice Donald and Anne-Katrin Speck 'The Dynamics of Domestic Human Rights Implementation: Lessons from Qualitative Research in Europe'; Elisabeth Lambert Abdelgawad 'Domestic structures and the implementation of general measures: a synthesis of 38 national systems'.

– concludes that, despite some ‘institutional achievements regarding increased European and domestic capacities as well as synergies between various actors, there is still room for improvement [11, sec. 40]’.

Among the numerous compelling and valuable papers, the most influential ones, concerning the potential of local government bodies in the implementation of ECtHR judgments, are those authored by the scientists who demonstrate expertise in both international and constitutional law (as of one of the branches of the national law).

The first one is one of the papers of S.Greer, titled ‘What’s Wrong with the European Convention on Human Rights?’ (2008). The author makes parallels between the constitutional justice, this shows the vector of his interest – how the jurisprudence could be used to tackle the ‘implementation crisis’.

S. Greer starts with the fact, that ‘[t]he European Convention on Human Rights is widely regarded as the most successful experiment in the transnational, judicial protection of human rights in the world’ [12, p. 680].

Right after the introduction, he immediately shifts the focus of the attention to the constitutional law issues. He claims, that ‘[t]he underlying difficulty is the reluctance of the Strasbourg institutions, and others, to acknowledge that the Convention’s main function is not to provide remedies for each deserving applicant. It is, rather, to promote convergence in the operation of public institutions at all levels of governance in Europe by articulating an abstract constitutional model which member states should then apply in their own domestic constitutional systems. This article seeks to make the case for “constitutionalization” and to explore the policy implications’ [12, p. 680]. The author argues that this issue is of the high importance, because ‘the Council of Europe has failed to tackle persistent Convention violations in member states effectively’ [12, p. 691].

S. Greer explains his proposals of how to “domesticate” the European human rights debate and to “Europeanize” the national equivalent [12, p. 691]. In this section of the article he shows the waste potential of the constitutional law as one of the branches of the national legal system to go to the subnational level. The author of the article draws the parallels from the national to the European level, for example, underlining, that the ECtHR ‘has effectively become the constitutional court for greater Europe’ [12, p. 684] and discussing “Constitutional” v “Individual” Justice [12, p. 684].

The author strengthens his methodological approach by adding, that ‘[i]t is regrettable that the Council of Europe has never sought to identify national factors which produce low Convention violation rates in a systematic, and scientifically rigorous, manner. Indeed, the fact that it lacks a dedicated research department has been the subject of criticism’ [12, p. 695] and that ‘there is some evidence that two national factors are particularly important: a strong, deeply embedded culture of respect for rights on the part of national judicial and non-judicial public authorities, and effective judicial processes for challenging violations’ [12, p. 695].

The author concludes that ‘[t]he exercise of public power at every level of governance is formally constrained within this framework by a set of internationally justiciable,

constitutional rights [12, p. 691]. This opens the door to a variety of proposals, including suggestions on how the Congress of Local and Regional Authorities can be involved at the European level and how local and regional authorities can be engaged at the domestic level to address the implementation crisis.

Conclusion. It goes without saying that problems with the implementation of ECtHR judgments are primarily discussed by specialists in international law, who focus on the European dimension of these issues. Meanwhile, statistics from the CoE show that the crisis is worsening, and specialists are actively seeking ways to address it at various levels. The domestic level is receiving increasing attention in general, as are the actors engaged in human rights protection at this level. Gradually, legal experts specializing in national legal systems are paying more attention to these matters.

Bibliography

1. Mishyna N. Ukrainian Legislation on Associations: Constitutional Axiology And The European Court Of Human Rights' Case Koretskyu and Others v. Ukraine. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2022. Т. 31. С. 57–63.
2. Mishyna N. V. Decentralization: European court of human rights' judgements implementation. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2023. Т. 32. С. 94–99.
3. Qaracayev C. Local Self-government in the Republic of Azerbaijan: Problems of the Administrative Supervision. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 24–27.
4. Qaracayev C. Axiological Function of The Constitutional Court of The Republic of Azerbaijan. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 3. С. 135–138.
5. Leheza Yu.O. Public environmental funds as a source of the formation of local budgets of Ukraine. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 522–524.
6. Гладій О.В., Легеца Ю.О. Здійснення адміністративних послуг Державною міграційною службою України в умовах фінансової та правової децентралізації публічної влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 620–623.
7. Dzehtsiarou K. Can the European Court of Human Rights shape European public order? Cambridge: Cambridge University Press: 2022. 309 p.
8. Mallory C. Human rights imperialists : the extraterritorial application of the European Convention on Human Rights. Oxford ... [et al.] : Hart : 2020. 530 p.
9. Murray R., De Vos Ch. Behind the State: Domestic Mechanisms and Procedures for the Implementation of Human Rights Judgments and Decisions. *Journal of Human Rights Practice*. 2020. Volume 12, Issue 1. P. 22–57.
10. Hennekens H. Fundamental rights, fundamental principles and local governments / Fundamental rights and principles : liber amicorum Pieter van Dijk / Marjolein van Roosmalen ... [et al.] (eds.). Cambridge ; Antwerp ; Portland, Or. : Intersentia, 2013. P. 510–571.
11. Lambert, Elisabeth. Execution of Judgment: European Court of Human Rights (ECtHR) / Max Planck Encyclopedia of International Procedural Law (MPEiPro). 2018. 40 p.
12. Greer S. What's Wrong with the European Convention on Human Rights? *Human Rights Quarterly*. 2008. # 30(3). P. 680–699.

Summary

Mishyna N. V. European court of human rights' judgements implementation by the local and regional authorities: relevant publications on the topic. – Article.

The aim of the article is to provide annotations for publications by authors who analyze academic works on the problems of implementing ECtHR judgments without the specific reference to the involvement of local and regional authorities. These annotations may prove useful for researchers investigating the role of local and regional authorities in implementing ECtHR judgments.

The author generalizes, that as for August, 2023, there are currently no academic articles or books dedicated precisely to the participation of local and regional authorities in the execution of judgments by the ECtHR. On one hand, this is not particularly surprising, given that the concept of involving these actors in this procedure is relatively new. On the other hand, this idea emerged as a response to the so-called 'implementation crisis,' and scholarly discussions encompass not only the engagement of local and regional authorities, but also other actors. One such category of actors includes non-governmental organizations both at the national and local levels. Publications already exist that discuss their experiences in this domain and their potential contributions if they were to be engaged in the implementation of ECtHR judgments.

Revisiting the second criterion, the majority of the publications cited in this project fall into one of two groups: the academic works on the problems of implementing ECtHR judgments (with or without specific reference to the involvement of local and regional authorities); the academic works on the analysis of the potential of the local and regional authorities in ensuring the human rights, mostly without specific reference to the implementation of the ECtHR judgments.

The author concludes, that problems with the implementation of ECtHR judgments are primarily discussed by specialists in international law, who focus on the European dimension of these issues. Meanwhile, statistics from the CoE show that the crisis is worsening, and specialists are actively seeking ways to address it at various levels. The domestic level is receiving increasing attention in general, as are the actors engaged in human rights protection at this level. Gradually, legal experts specializing in national legal systems are paying more attention to these matters.

Key words: local self-government, local and regional authorities, human rights, implementation of ECtHR judgments, urbanization, grassroots approach.

Анотація

Мішина Н. В. Виконання рішень Європейського суду з прав людини органами місцевого та регіонального самоврядування: актуальні публікації. – Стаття.

Метою статті є надання анотацій до публікацій авторів, які аналізують наукові роботи щодо проблем виконання рішень Європейського суду з прав людини, без конкретного посилання на участь місцевих та регіональних органів. Ці анотації можуть бути корисними для дослідників, які досліджують роль місцевих та регіональних органів у виконанні рішень Європейського суду з прав людини.

Автор узагальнює, що на серпень 2023 року немає академічних статей чи книг, приурочених саме до участі місцевих та регіональних органів у виконанні рішень Європейського суду з прав людини. З одного боку, це не дуже дивно, оскільки концепція залучення цих суб'єктів до цієї процедури є відносно новою. З іншого боку, ця ідея виникла відповідно до так званої "кризи виконання", і наукові обговорення охоплюють не лише залучення місцевих та регіональних органів, а також інших суб'єктів. До цієї категорії суб'єктів входять неправління організації як на національному, так і на місцевому рівнях. Вже існують публікації, що обговорюють їхні досвіди у цій сфері та їхні можливі внески, якщо вони б були залучені до виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Повертаючись до другого критерію, більшість публікацій, які цитуються в цьому проєкті, поділяються на дві групи: наукові роботи щодо проблем виконання рішень Європейського суду з прав людини (з чи без конкретного посилання на участь місцевих та регіональних органів); наукові роботи щодо аналізу потенціалу місцевих та регіональних органів у забезпеченні прав людини, переважно без конкретного посилання на виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Автор приходить до висновку, що проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини обговорюються переважно фахівцями у галузі міжнародного права, які зосереджуються на європейському вимірі цих питань. У той час як статистика від Ради Європи свідчить про погіршення кризи, фахівці активно шукають способи вирішення цієї проблеми на різних рівнях. Національний рівень загалом отримує все більше уваги, так само, як і суб'єкти, які займаються захистом прав людини на цьому рівні. Поступово юридичні експерти, які спеціалізуються на національних правових системах, приділяють більше уваги цим питанням.

Ключові слова: місцеве самоврядування, місцеві та регіональні органи влади, права людини, виконання постанов ЄСПЛ, урбанізація, підхід "знизу вгору".

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v33.2023.8>*А. В. Мурзановська*

ПАРАДИГМИ: СУТНІСТЬ, ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ В МЕТОДОЛОГІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ НАУКИ

Постановка проблеми. Передусім необхідно зазначити, що серед тенденцій розвитку кримінально-процесуальної науки виділяють, крім інших, пошук нової парадигми та застосування оновленої методології наукових досліджень кримінального процесуального права та практики його застосування див., наприклад: 1, с. 286–294, 306].

Досліджуючи роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення, В. В. Дудченко та Д. Г. Малько зазначають, що природа аксіологічних проявів методології юридичної науки, заснована на принципах, формах, методах і прийомах пізнання, вказує нам на світоглядний і конкретно-теоретичний рівні методології [2, с. 14]. В свою чергу, на філософському рівні методології створюються умови визначення адекватної аксіології науки – системи критеріїв і оцінок наукової діяльності та її результатів, таких як істинність, об'єктивність, раціональність, ефективність, прагматизм тощо, а однією з найактуальніших проблем сучасного етапу розвитку філософського рівня методології є проблема виокремлення поряд з емпіричними та теоретичними рівнями ще й метатеоретичного рівня наукового пізнання. У сучасній філософії такі конструкції зустрічаються в методологічних концепціях Т. Куна, І. Лакатоса та інших філософів, йдеться насамперед про такі поняття як-от: «парадигма», «стиль мислення», «картина світу», «архетип наукового мислення», «рефлексія» [див. докладніше: 3, с. 64–94, 135]. Винятково важливу активну регулятивну роль в методології відіграють парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням парадигм в методології присвячені здебільшого роботи науковців з філософії та загальнотеоретичної юриспруденції. В кримінально-процесуальній науці вони, на жаль, не були самостійним предметом дослідження. Проте, науковцями в доктрині кримінального процесу іноді застосовується поняття парадигми при розгляді окремих проблем кримінального процесуального права та практики його застосування [див., наприклад: 4, с. 21; 5, с. 12-42; 6; 7; 8].

Метою статті є дослідження питань щодо сутності, поняття та значення парадигм в методології кримінально-процесуальної науки.

Виклад основного матеріалу. Під парадигмою згідно з Т. Куном [9], який ввів цей термін в обіг, розуміється дисциплінарна матриця, тобто те, що «об'єднує членів

наукового співтовариства, і, навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають парадигму». Т. Кун пояснює термін «дисциплінарна матриця» так: «... вона “дисциплінарна” тому, що враховує звичайну належність вчених-дослідників до певної дисципліни; “матриця” – тому, що вона складена з впорядкованих елементів різного роду, причому кожний з них вимагає подальшої специфікації. Всі або більшість розпоряджень з тієї групи розпоряджень, яку я в первинному тексті називаю парадигмою, частиною парадигми або які мають парадигмальний характер, є компонентами дисциплінарної матриці... вони утворюють єдине ціле і функціонують як єдине ціле» [там само]. В неї входять «символічні узагальнення, цінності, що мають міждисциплінарний статус, загальноприйняті в певному науковому співтоваристві правила розв’язання проблем, зразки, моделі розв’язання проблем» [там само]. Таким чином, зміст парадигми включає в себе як сукупність світоглядних позицій, теоретичних стандартів, ціннісних критеріїв, так і принципи та методи досліджень.

На сьогодні термін «парадигма» (грец. – приклад, зразок) використовується в різних значеннях: як сукупність переконань, у тому числі філософських, а також цінностей, методологічних та інших засобів, яка об’єднує дане наукове співтовариство, формуючи у ньому особливий «спосіб бачення»; як зразок підходу до вирішення наукових проблем.

Існують доволі різноманітні погляди щодо розуміння сутності парадигми. Так, парадигмами називають основні типи праворозуміння; основні підходи до пізнання правових феноменів; як парадигми іноді сприймають світоглядно-методологічні установки, як-от: сциєнтизм та антисциєнтизм, холізм та партикуляризм. Проте, у більшості випадків зазначені варіанти стрийняття парадигми є не зовсім коректними, адже парадигми поступово змінюють одна одну. Поняття парадигми також мають різні визначення. Так, парадигма визначається як: сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, які властиві певному періоду розвитку науки, культури, цивілізації; певна модель, взірець вирішення тих чи інших наукових проблем.

В цілому, можна погодитись, що парадигма – це інтегральна характеристика тієї чи іншої науки в певну епоху. Вона включає в себе: символічні узагальнення (формалізовані компоненти теорії); картину світу (модельні уявлення, образи об’єктів науки); загальноприйняті у товаристві вчених методологічні вимоги й ціннісні орієнтації; поширені в науковій спільноті зразки опису, пояснення, базисні приклади розв’язання. Вчені, наукова діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики. Ці загальні установки називаються «правилами-приписами» або «методологічними директивами». Забезпечуючи очевидну узгодженість зусиль вчених, вони є передумовами для нормальної науки, тобто для генезису і спадкоємності у традиції того чи іншого напрямку дослідження; конкретні наукові проблеми [3, с. 136]. Парадигма відображає домінуючі в певному науковому співтоваристві ідеї та переконання щодо предмету цієї науки. Зміна парадигми означає засвоєння нової моделі мислення, яка починає використовуватися як основна.

Методологічні правила-приписи регулюють певним чином наукову діяльність, перешкоджають (якщо вони правильні) тому, щоб наука «збивалася зі шляху» весь час. Так, для ранніх стадій розвитку науки дуже важливою є така обставина: ніяку природну історію не можна інтерпретувати, якщо відсутнє хоча б у неявному вигляді переплетіння теоретичних та методологічних передумов, принципів, котрі уможливають відбір, оцінку й критику фактів [3, с. 136].

Суспільні, культурні та інтелектуальні тенденції, що спостерігаються в новітніх суспільствах, називаються об'ємною назвою «постмодернізмом» і являються новою суспільною реальністю, підкріпленою свободами, толерантністю та людською солідарністю. Для інших, постмодернізмом є «теоретичний вірус», який паралізує поступове мислення, політику і практику. Постмодернізм може трактуватися як «комплекс інтелектуальних карт», що служать описанню суспільних практик та мислення кінця ХХ ст. Постмодерністський проект детронізує інституціональну науку в її сьогоднішній формі, пропонуючи в обмін людському пізнанню певні уявлення. Вони позбавлені методологічних у традиційному розумінні основ, які пов'язуються з терміном «методологія» і не створюють парадигму у значенні, запропонованому Т. Куном [див.: 3, с. 136–137].

Для сучасного стану наукових досліджень суттєвий інтерес представляють такі наукові парадигми, що відображають рівень сучасної науки, зокрема: інтерпретативна й системна.

Інтерпретативна парадигма відображає статус наукової правомочності досліджень якісного типу. У найбільш широкому розумінні її методологія зазвичай визначається як дослідження суспільного світу шляхом спостереження одиниць і груп у натуральних умовах їх життя при мінімальному впливі зі сторони спостерігача. Вона складається з багатьох онтологічних та епістемологічних розв'язків. Побудови відкривають нові перспективи, що пояснюють розширення наших знань. Знання мають суспільний характер, їх розуміння набуває форми інтерпретації, що проводиться згідно з традиціями та специфічними суспільними умовами. Знання – так само якісні, як і кількісні. Факти, події, а тим більше люди підлягають змінам і у межах даної парадигми важливим є опис їх незмінності та змінності. Універсальні, приховані елементи наших глибоких знань можуть бути відкриті в момент зіткнення з досліджувальним предметом, а не під час об'єктивного, внутрішнього спостереження. Деформації, виникаючи з аналітичного розкладу фактів, подій і характеристик людей на окремі складові елементи, можуть врівноважуватися шляхом виділення існуючих між ними зав'язків та спостереження їх як цілісності. В інтерпретації й наданні значень ключову роль відіграють цінності, визнані дослідниками і досліджуваними [3, с. 137].

Системна парадигма має свої певні ознаки, серед яких виділяють наступні [3, с. 137–138]. Так, вчені, які мислять у рамках системної парадигми, зайняті вивченням системи в цілому і взаємозв'язків між цим цілим і його частинами. Вузкий, частковий аналіз може бути важливим інструментом дослідження, але він не вписується в рамки системної парадигми. Системна парадигма не може бути зведена до якої-небудь окремої дисципліни. Її варто розглядати як школу всеосяжної, суціль-

ної суспільної науки. Особливу увагу при цьому потрібно приділяти взаємодії різних сфер функціонування суспільства (політики, економіки, культури, ідеології). Увага дослідників, які керуються принципами системної парадигми, зосереджено не лише на економічних, політичних чи культурних подіях або процесах як таких, а на більш постійних інститутах, у рамках яких ці події і процеси відбуваються і які в основному визначають їхній перебіг.

Системна парадигма вимагає тісної ув'язки в розумінні існуючої організації суспільства і історичного процесу, у ході якого вона виникла. Інакше кажучи, дослідник, який надихається цією парадигмою, повинен шукати пояснення того, що відбувається в історії. Відповідно до положення системної парадигми, індивідуальні переваги є головним чином продуктами самої системи. Якщо система змінюється, змінюються і переваги.

Усі парадигми, які вивчає суспільство, одним із інструментів аналізу використовують статистичні моделі. Але що відрізняє мислення тих, хто працює в рамках системної парадигми, від мислення їхніх колег, до неї не приналежних, так це те, що вони цікавляться великими змінами, глибокими трансформаціями.

Дослідники, що працюють у рамках системної парадигми, визнають, що всі системи мають недоліки, чи дисфункції, специфічні саме для них. Якщо вчені мислять у рамках системної парадигми, то, незважаючи на свої пристрасті, вони знайдуть, що проблема полягає у вивченні внутрішніх дисфункцій розглянутої системи. У кожній системі є свої недоліки. Кожна система характерна своїми негативними властивостями, які можна лише пом'якшити, але не усунути, оскільки їхня здатність до самовиробництва глибоко укорінена в самій системі.

Усі парадигми характеризуються власними методами аналізу і методологією. Один з найбільш типових методів парадигми – порівняння. Та чи інша властивість системи пояснюється шляхом порівняння його з відповідною властивістю іншої системи, аналізу подібностей і розбіжностей між ними. Це порівняння здійснюється в основному на якісному рівні, хоча деякі властивості легко виміряти, що дає можливість провести кількісні зіставлення, які базуються на статистичних спостереженнях.

Підсумовуючи, можна зазначити, що парадигма, як і інші складові методології, не є рядоположною іншим елементам, вона утворює себе із цих елементів, і по суті, парадигма з погляду синергетики виступає як реальні методологічні структури, що формуються в просторі і часі, тобто як атрактори, що розглядаються як цілі і стан еволюції, деякі збурення середовища.

На сучасному етапі розвитку наука кримінального процесу [докладніше: 1], як слушно підкреслюється в літературі, має потенціал для конструювання метатеорії кримінального процесу, а по суті – наукової парадигми. Ця парадигма повинна об'єднати всі існуючі теорії науки кримінального процесу в концептуальний модуль науки, який створить метатеоретичну єдність, що буде базуватися на особливих онтологічних та гносеологічних ідеалізаціях та настановах. Такою парадигмою, з точки зору Д. В. Філіна, може бути обвинувально-позовна метатеорія, суть якої полягає

у тому, що дві теоретичні моделі кримінального провадження, коли обвинувачення формулюється у вигляді логічної тези і починає «жити власним життям» незалежно від суб'єкта, який висунув це обвинувачення, та модель, у якій обвинувачення формулюється у вигляді кримінального позову й існує допоки його підтримує позивач, об'єднуються в єдину метатеорію [4, с. 21]. І тут ми повністю погоджуємося, що така метатеорія дозволить упорядкувати наукові дослідження, продемонструвати непродуктивність тих із них, які не враховують вид кримінального процесу, що є їх предметом, отримати мультиплікаційний (множинний) ефект від досліджень, які будуть використовувати методологічний потенціал обвинувально-позовної парадигми.

Крім того, в доктрині кримінального процесуального права і в інших випадках вживається поняття парадигми. Так, І. В. Ракіпова, досліджуючи проблеми правозахисної комунікації потерпілого у кримінальному провадженні, звертається до розгляду та визначення комунікативної парадигми у кримінально-процесуальній доктрині [5, с. 12–42]. В. Г. Дрозд підкреслює, що сучасний розвиток кримінального процесуального законодавства свідчить про запровадження нової парадигми кримінальної процесуальної форми [6]. О. Б. Загурський присвячує свою статтю дослідженню особливостей застосування кримінальних процесуальних норм на стадії підготовчого провадження в парадигмі реалізації кримінально-процесуальної політики, де аналізує наукові підходи вітчизняних та зарубіжних вчених до механізму застосування кримінальних процесуальних норм та робить спробу обґрунтувати, що застосування кримінальних процесуальних норм може знаходити своє відображення у процесуальних діях та процесуальних рішеннях суду [7].

В. С. Гнатенко присвятив свою монографію дослідженню питань щодо теоретико-правової парадигми доказування у кримінальному провадженні, де зроблена спроба визначення сучасного стану наукової розробки предмету та меж кримінального процесуального доказування, узагальнення змісту існуючих концепцій; запропоновано поняття предмету та меж доказування, виявлення та систематизації факторів, що впливають на їх визначення суб'єктами кримінального процесуального доказування; розкриття залежності меж доказування від його теоретичних та методологічних основ; характеристики ролі слідчого у формуванні та оцінці меж доказування, надані пропозиції з вдосконалення цього аспекту його діяльності; виявлення зв'язків меж доказування та інституту допустимості доказів, запропоновано розширення дії інституту угоди між сторонами; визначення ролі у формуванні меж доказування учасників судочинства, що не мають в ньому інтересу; виявлення особливостей меж доказування судового розгляду та з'ясування їх значення для обґрунтованості та вмотивованості судових рішень [8] і хоча не зі всіма позиціями автора можна погодитись, головне – це розуміння необхідності принципової зміни парадигми доказування в кримінальному провадженні та її наукового дослідження.

Висновки та перспективи. Підсумовуючи, зазначимо, що парадигма має розглядатись як інтегральна характеристика тієї чи іншої науки в певну епоху, яка включає в себе: символічні узагальнення (формалізовані компоненти теорії); картину світу

(модельні уявлення, образи об'єктів науки); загальноприйняті у товаристві вчених методологічні вимоги й ціннісні орієнтації; поширені в науковій спільноті зразки опису, пояснення, базисні приклади розв'язання. В свою чергу, дослідники, діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики.

Для сучасного стану наукових досліджень суттєвий інтерес представляють такі наукові парадигми, що відображають рівень сучасної науки, а саме: інтерпретативна й системна. Інтерпретативна парадигма відображає статус наукової правомочності досліджень якісного типу. У найбільш широкому розумінні її методологія зазвичай визначається як дослідження суспільного світу шляхом спостереження одиниць і груп у натуральних умовах їх життя при мінімальному впливі зі сторони спостерігача. Вона складається з багатьох онтологічних та епістемологічних розв'язків. Побудови відкривають нові перспективи, що пояснюють розширення наших знань. Системна парадигма має свої певні ознаки, серед яких слід віднести наступні: вчені, які мислять у рамках системної парадигми, зайняті вивченням системи в цілому і взаємозв'язків між цим цілим і його частинами; не може бути зведена до якої-небудь окремої дисципліни та її необхідно розглядати як школу всеосяжної, суцільної суспільної науки; вимагає тісної ув'язки в розумінні існуючої організації суспільства і історичного процесу, у ході якого вона виникла; дослідники, що працюють у рамках системної парадигми, визнають, що всі системи мають недоліки, чи дисфункції, специфічні саме для них.

На сучасному етапі розвитку наука кримінального процесу має потенціал для конструювання метатеорії кримінального процесу, тобто наукової парадигми, яка повинна об'єднати дійсні теорії науки кримінального процесу в концептуальний модуль науки, який створить метатеоретичну єдність, що буде базуватися на особливих онтологічних та гносеологічних ідеалізаціях та настановах, чим може бути обвинувально-позовна метатеорія.

Література

1. Мурзановская А. В. Основни тенденції розвитку науки кримінального процесу в Україні в сучасних умовах. *Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift: Collective monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. 488 p. P. 285–310. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/159>
2. Дудченко В. В., Манько Д. Г. Роль методології юридичної науки у становленні новачішого науково-правового мислення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. № 21. С. 13–17.
3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень : підручник. Харків: Право, 2019. 368 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/OMND.pdf
4. Кримінальний процес: підручник [О. В. Капліна, О. Г. Шило, В. М. Трофименко та ін.]; за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2018. 584 с.
5. Ракіпова І. В. Правозахисна комунікація потерпілого у кримінальному провадженні України: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 496 с.
6. Дрозд В. Г. Сучасна парадигма диференціації кримінальної процесуальної форми. *Наука і правоохорона*. 2017. № 49(38). С. 238–242. URL: https://naukaipravooohorona.com/journal/ukr/2017_4/35.pdf
7. Загурський О. Б. Застосування кримінальних процесуальних норм на стадії підготовчого провадження як важливий елемент судової діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Випуск 43. Том 2. С. 170–173. URL: <https://>

dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33205/1/ЗАСТОСУВАННЯ%20КРИМІНАЛЬНИХ%20ПРОЦЕСУАЛЬНИХ%20НОРМ.pdf

8. Гнатенко В. С. Теоретико-правова парадигма доказування у кримінальному провадженні: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. 140 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/81fae842-5871-4d00-b414-7b096c48745b/content>

9. Томас Кун Структура наукових революцій. PORT-ROYAL, 2001. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kun_Tomas/Struktura_naukovykh_revolutsii.pdf?PHPSESSID=5d78mgn9emra84530ml0l5oon7

Анотація

Мурзановська А. В. Парадигми: сутність, поняття та значення в методології кримінально-процесуальної науки. – Стаття.

В статті розглядаються питання щодо сутності, поняття та значення парадигм в методології кримінально-процесуальної науки.

Доводиться, що термін «парадигма» використовується в різних значеннях: як сукупність переконань, у тому числі філософських, а також цінностей, методологічних та інших засобів, яка об'єднує дане наукове співтовариство, формуючи у ньому особливий «спосіб бачення»; як зразок підходу до вирішення наукових проблем.

Підкреслюється, що існують різноманітні погляди щодо розуміння сутності парадигми: як основні типи праворозуміння; як основні підходи до пізнання правових феноменів; як парадигми іноді сприймають світоглядно-методологічні установки. Поняття парадигми також мають різні визначення: як: сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, які властиві певному періоду розвитку науки, культури, цивілізації; певна модель, взірць вирішення тих чи інших наукових проблем.

Робиться висновок, що парадигма – це інтегральна характеристика тієї чи іншої науки в певну епоху, як включає в себе: символічні узагальнення (формалізовані компоненти теорії); картину світу (модельні уявлення, образи об'єктів науки); загальноприйняті у товаристві вчених методологічні вимоги й ціннісні орієнтації; поширені в науковій спільноті зразки опису, пояснення, базисні приклади розв'язання. Вчені, наукова діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики.

Підкреслюється, що для сучасного стану наукових досліджень суттєвий інтерес представляють наукові парадигми, що відображають рівень сучасної науки, а саме: інтерпретативна парадигма й системна парадигма.

На сучасному етапі розвитку наука кримінального процесу має потенціал для конструювання метатеорії кримінального процесу, тобто наукової парадигми, яка повинна об'єднати дійсні теорії науки кримінального процесу в концептуальний модуль науки, який створить метатеоретичну єдність, що буде базуватися на особливих онтологічних та гносеологічних ідеалізаціях та настановах, чим може бути обвинувально-позовна метатеорія.

Ключові слова: кримінально-процесуальна наука, методологія, рівні методології, система методів, парадигма, кримінальне процесуальне право, кримінальне провадження, досудове провадження, судове провадження, доказування.

Summary

Murzanovska A. V. The paradigms: the essence, concept and meaning in the methodology of criminal procedural science. – Article.

The article covers the issues of substance, concept and meaning of the paradigms in the methodology of criminal procedural science.

It is proved that a term «paradigm» is used in different meanings: as a set of beliefs, including philosophical ones, as well as values, methodological and other means that unite this scientific community, creating a special «way of seeing» in it; as an example of a solution to approach scientific problems.

It is underlined that there are various views on understanding the essence of the paradigm: as the main types of legal understanding; as the main approaches to knowledge of legal phenomena; as paradigms sometimes perceive worldview-methodological settings. The concept of paradigm also has different definitions as: a set of philosophical, general theoretical

foundations of science; a system of concepts and ideas that are characteristic of a certain period of development of science, culture, civilisation; a certain model, a model for solving certain scientific problems.

The author concluded that a paradigm is an integral characteristic of that another science in a certain era, as it includes: symbolic generalisations (formalised components of the theory); picture of the world (model representations, images objects of science); generally accepted in the society of scientists methodological requirements and value orientations; widespread in the scientific community examples of description, explanation, basic solution examples. The scholars, whose scientific activity is based on the same paradigms, rely on the same rules and standards of scientific practice.

The author emphasised that it is essential for the current state of scientific research scientific paradigms reflecting the level of modernity are of interest to sciences, namely: interpretative paradigm and systemic paradigm.

At the current stage of development, the science of the criminal process has potential for the construction of a meta-theory of the criminal process, that is, a scientific paradigm, which should unite the valid theories of the science of the criminal process in a conceptual module of science that will create a meta-theoretical unity that will be based on special ontological and epistemological idealisations and guidelines, what can be an accusative-claim metatheory.

Key words: criminal procedural science, methodology, levels of methodologies, system of methods, paradigm, criminal procedural law, criminal proceedings, pre-trial proceedings, court proceedings, proving.

УДК 342.5.071

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v33.2023.9>*А. А. Настюк*

РЕГУЛЯЦІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРАЦЮЮЧИХ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ ЗГІДНО ЛІТОПИСНИХ ДЖЕРЕЛ

Постановка проблеми. В літописах інформація щодо правової регуляції професійної діяльності, яку надавали про Київську Русь, не розкривалася в повній мірі. Приділялася увага інформації щодо правової регуляції захисту людей згідно їхньої професійної діяльності. Ми не в повній мірі можемо зрозуміти наскільки професійні навички були цінними і, в якій мірі впливали на права працюючої людини. Ми у своєму дослідженні, використовуючи джерельну базу, проаналізуємо правову регуляцію професійної діяльності вільних людей: купців, вояків найманців. Серед напіввільних людей розглянемо закупів та смердів, а серед невільних челядь та холопів. Це дасть нам можливість більш поглиблено розкрити аспекти правової регуляції трудової діяльності.

Оцінка стану наукового дослідження. Вивченням суспільного ладу Київської Русі займалися такі видатні вчені як: Татищев В. М., Грушевський М. С., Брайчевський М. Ю., Греков Б. Д., Рибаків Б. О., Войтович Л. В., Толочко П. П., Заруба В. М., Шевченко О. О., Тищик Б. Й., Шевченко А. Є., Кудін С. М та інш. У своїх роботах вони торкалися питань правового статусу різних соціальних груп.

Метою даного дослідження є здійснення аналізу на базі літописних джерел правової регуляції трудових відносин та розкриття питання як професійна діяльність впливала на правовий статус особи.

Виклад основного матеріалу. Регуляція правових відносин в професійній діяльності із врахуванням соціальної ієрархії в Київській Русі знайшла своє відображення у джерелах Руського права. Ми можемо розділити людей, що здійснювали свою професійну діяльність на вільних, напіввільних та невільних. Ті, що працювали у своїх цілях, інтересах на себе, князя, бояр, купців, церкви та інших.

В Руській правді розкриті цілі категорії людей, які працювали як на себе, так і на князя та пана. Вони могли бути як вільними, так напіввільними і невільниками.

Перші згадки, що врегульовували діяльність купців та солдат-найманців, відображені в міжнародних договорах.

Захист права на життя купця регулювалось як за Русько-візантійськими договорами 912 і 944 років, так і за Руською правдою.

У договорі 912 року повідомляється: Аще кто убиеть. Крестьянина Русинъ или Хрестьянинъ Русина да умереть, идеже аще сотворить убиство. Аще ли убежить сотворивый убийство, аще есть имовить, да часть его, сиречь, иже его будетъ по закону, да возметь ближний убьенаго, а и же на(жена) убившаго да имеетъ, толцем же перебудеть по закону; аще ли есть неимовить сотворивыйи убойство и убежавъ, да держится тяжи, дондеже обрящеться, яко да умреть [1, с. 20].

Наступний укладений договір теж підтвердив покарання за вбивство русина (купець, вояк найманець, моряк та інш). В договорі 944 року вказано, що Аще убьеть Хрестьянин Русина или Русин Хрестьянина да держим будетъ створивыйи убиство от ближних убьенаго да убьютъ и. Аще ли ускочить створивыйи убои и аще будетъ имовит да возмутъ именье его ближнии убьенаго. Аще ли есть неимовит и ускочить же, да ищють его, дондеже обрящется; аще ли обрящется, да убьен будетъ [2, с. 34].

У перерахованих договорах діє принцип таліону – при вбивстві людини за умови, що злочинець не втік і він не є іменитим. При умові, що злочинець втік з місця злочину, то він мусить сплатити гроші родичам вбитої ним людини. Договір 944 року на відміну від договору 912 року не згадує про передачу частини майна вбивці жінці, що має належати їй по закону.

Якщо руського купця у Візантії уб'ють, то вбивцю дозволяється позбавити життя на місці злочину [3, с. 11]. Якщо злочинець утік і він був іменитим, то потерпілій стороні слід компенсувати смерть потерпілому майном убивці [4, с. 94–95]. Якщо вбивця не іменитий, то його слід переслідувати та затримати, після чого вбити [5, с. 20]. Дані умови свідчать, що купці, які прибували з Русі у Візантію, завдяки князівській владі, отримували гарантії від візантійських імператорів, що вони мають право убити вбивцю на місці скоєння ними злочину.

Слід зазначити, що у договір 944 року була внесена підстава при якій візантійці могли позбавити на законних підставах як життя купця, так і його людей, що забезпечували його професійну діяльність. Підстава була наступна: руські купці, при прибутті до Константинополя, мали пред'явити візантійцям грамоту від Великого князя Руського. Дана грамота мала підтверджувати, що купець прибув від князя з мирними намірами та скільки кораблів прибуло з ним. Коли таку грамоту не пред'являли, то ті мали право затримати таких купців. Якщо вони чинили супротив при затриманні, візантійці мали право їх вбити (Зімін 37). Купця могли вбити за вбивство візантійця. У такому випадку візантійці не несли зобов'язань перед Великим князем Русі за їх вбивство [2, с. 37].

У Руську правду теж було внесено міру покарання за вбивство купця. Руська правда в Короткій редакції Академічного списку Просторової редакції, по Троїцькому І списку, вказують, що за вбивство купця слід сплатити штраф у розмірі 40 гривень [6, с. 24; 7, с. 27].

Русько-візантійські договори 911 та 944 років вказували на міру покарання за нанесення тілесних ушкоджень купцю. При побитті купця йому платили штраф у розмірі 5 літрів срібла, як компенсацію за образу, згідно домовленостей Русі з Візантією по умовах договорів 912 та 944 років [1, с. 20, 32].

Отже згідно Руській Правді Короткої редакції купець, як вільна людина, при здійсненні своєї трудової діяльності не міг бути підданий насиллю без покарання злочинця за свої дії.

Руська правда Короткої редакції розкриває, що за нанесення побоїв потерпіла сторона могла помститися злочинцю і побити його. Якщо потерпілий не міг помститись порушнику, то у такому випадку сплачувався штраф. Порушник мав сплатити три гривні штрафу та оплатити послуги лікаря. Якщо згідно купця побити жердиною, батоном, чашею, рогом, плашмя мечем, або не виймаючи його з ножен, виривання вусів або бороди, порушник має сплатити штраф в розмірі 12 гривень. Якщо купця вдарять мечем по руці і рука відвалиться або всохне, то слід сплатити штраф у розмірі 40 гривень [8, с. 31]. У Руській правді Просторової редакції штраф за цей злочин був зменшений до 20 гривень в половину віри, але 10 гривень слід було сплатити потерпілому за втрату здоров'я [2, с. 123, 149–150]. Вчені пояснюють дані зміни відміною кровної помсти та вдосконаленням Руського права.

За нанесення насилля людині (купцю) у вигляді виривання вуса або бороди, сплачувався штраф у розмірі 12 гривень [7, с. 26].

Згідно Руської Правди Просторової редакції якщо вільну людину (купця) ударить холоп, то за образу його можна було вбити. Якщо холоп тікав в будинок свого пана і його не видавали, то власник холопа мав сплатити штраф у розмірі 12 гривень. Але такий закон був при Ярославу Володимировичу. Його сини замінили вбивство на штраф або публічне побиття [2, с. 129–130].

Майнові інтереси купців захищались договорами Русі з Візантією. За крадіжку, згідно договору 912 року, потрібно було компенсувати вкрадене у потрібному розмірі, а в договорі 945 року – в подвійному розмірі [9, с. 21; 10, с. 18–19].

Коли корабель руського купця викидало на візантійський берег, то візантійці мали допомогти купцям.

Торгівці для здійснення своєї професійної діяльності залучали інших людей. Ми можемо поділити на наступні категорії людей, які брали участь в торгівельній діяльності: вільні та невольні. До невольних ми відносимо челядь. Доказом того, що купці залучали невольників – є Русько-візантійський договір 912 року. У договорі вказані обставини крадіжки челядина у купця і гарантії, які надавалися Візантійською імперією, щоб повернути його купцю [2, с. 13].

Русько-візантійський договір 912 року регулює захист права на життя, здоров'я та майно русів, які поступили на службу до Візантійського імператора. Найманому вояці гарантувався захист права на життя, здоров'я та майно за аналогією як і купцю, згідно договорів 912 та 944 років, які ми дослідили вище.

В даних договорах вказано, що рус може вступити у трудові відносини в іншій державі шляхом надання послуг у військовій сфері через найм на військову службу. За даним договором Візантія брала на себе зобов'язання у сфері захисту майна руса у разі його смерті на службі [9, с. 15]. Розкриємо зміст зазначених умов. Якщо, несучи службу у Візантійській Імперії рус умре, не склавши заповіту і не маючи родичів

у Візантії, то його майно має відправлятися на Русь його близьким родичам. Якщо ж рус залишив заповіт, то його майно має бути передано згідно волі покійного.

Крім русів купців та найманих русів вояків, Візантійське право захищало послів, моряків та вояк, які захищали купців та інших осіб, що здійснювали свою професійну діяльність і підпадали під визначення рус, отримували захист свого життя за тим же принципом, що і руси купці та найманці. За їхнє життя забиралося життя візантійця, що їх вбив. За нанесення їм тілесних ушкоджень платили штраф у розмірі 5 літрів срібла, як і за купця. За крадіжку їхнього майна за договором 912 року потрібно було компенсувати вкрадене в потрібному розмірі, а за договором 944 року – в подвійному розмірі [10, с. 21], [3, с. 18–19].

Так як той, хто наймався на службу до Візантійського імператора міг бути русом, то на нього розповсюджувалися права русів. У свою чергу, Великий князь Русі брав на себе теж зобов'язання. Він не мав перешкоджати русам найматися на військову службу у Візантії.

Слід зазначити, що всі вільні люди захищали своє життя, здоров'я та майно аналогічно купцям та найманцям на службі імператора Візантійської імперії за виключенням персоніфікованих прав, які надавались саме купцям і найманцям.

Згідно договору 907 року руські купці отримали право на безмитну торгівлю, користування банями, право на отримання місячного, тобто харчування і спорядження кораблів за рахунок візантійської казни [2, с. 65–66]. За договором 911 року русичі купці отримали гарантії захисту свого життя, здоров'я, майна. Також регулювались питання захисту майна купця при корабельній аварії [11, с. 19–21]. Однією із головних цілей було створення сприятливих умов для діяльності торговців і найманих солдат із захистом їх життя, здоров'я та майнових інтересів. Дослідимо це більш детально.

Крім прав при здійсненні своєї роботи у Візантійській імперії купці брали на себе зобов'язання. Вони зобов'язувалися не чинити безчинства у візантійських селах та містах. Через ворота Константинополя вони могли пройти у групі, яка не могла перевищувати п'ятдесят чоловік. При даній групі мав бути наглядач з Візантії. Купцям заборонялося селитися у самому Константинополі. Вони мали селитися у спеціально відведеному місці. В договорі вказано, що це місце було біля монастиря Мамона [12, с. 19–20]. У договорі 944 року було обмежено купувати велику кількість дорогих тканин. Купець міг закупити тканини не суму, яка не мала перевищувати п'ятдесят злотників. Також як зазначалося вище у договорі 944 року купцям та найманцям, які прибували до Константинополя, мали пред'явити княжі грамоти [13, с. 55–57].

Крім торгівлі та найму на військову службу до Візантії, руське право регулювало питання лихварської діяльності, пасічництва та будівництва мостів і міст.

Лихварська діяльність теж регулювалася Руською правдою, в якій встановлювались умови, що виставляв лихвар при наданні послуг. Пізніше під тиском віче при Володимирі Мономаху були введені статті, які обмежували процентну ставку лихваря, щоб запобігти зловживанню з його сторони [7, с. 30–31].

Пасічництво теж регулювалося Руською правдою. В Просторовій редакції Руської правди вводився великий штраф за крадіжку та знищення борті у розмірі 3 гривень. Крадіжка меду, який бджолам залишали на зимівку карався штрафом в 10 кун, а при крадіжці меду, що призначався не на зимівку – 5 кун штрафу [14, с. 106]. Дані норми руського права забезпечували захист майна пасічника, щоб той міг здійснювати свою професійну діяльність.

Згідно Руській правді встановлювалась фіксована ціна щодо оплати праці при будівництві та ремонті мостів і фортець.

Для захисту тих, хто займався скотарством вводилися штрафи за крадіжку скота. Якщо ж хтось зарізав чужого коня або скотину, то мусив оплатити ціну тварини і ще заплатити штраф в розмірі 12 гривень [2, с. 131]. Так на Русі створювалися умови для розвитку тваринництва та тяжко карали за знищення скота. В Короткій редакції Руської правди вказано, що при будівництві моста за виконану кінцеву роботу слід заплатити ногату. За кожен проліт моста слід заплатити теж ногату. За ремонт трьох, чотирьох або п'яти дошок слід сплатити стільки ж [14, с. 98].

В розширеній редакції Руської правди вказано, що при будівництві моста слід брати по ногаті за кожних десять локтів, при ремонті моста брати по куні за кожен проліт. Також будівнику моста і його отроку слід мати два коня. Коням виділяти овес 4 лукна в неділю, також їх слід кормити досита [2, с. 133].

В даних розрахунках платяться гроші за виконану роботу. Крім того слід забезпечити харчуванням коней та людей.

При будівництві укріплень міста слід здійснювати оплату наступним чином: за закладку звинна фортифікаційної стіни слід платити куну, а за його повне завершення – ногату.

Також при будівництві надається їжа, напої, м'ясо та риба, а в неділю на сім кун, сім хлібів. Сім уборок пшона і на чотири коня сім лукон овесу. Це все надається доти, поки місто будується [2, с. 133].

В даних пунктах Руської правди проведені розрахунки по оплаті праці в грошовому еквіваленті та із врахуванням забезпечення їжею не тільки людей, але й тварин, необхідних для роботи.

Кваліфікація працівника теж впливала на цінність даної людини і на її можливості зберегти життя. Ми розглянули залежні групи людей, вказані в Руській правді і як вплинула їхня спеціалізація на захист їхніх прав.

У Просторовій редакції Руської правди вказуються штрафи за вбивство ремісника та ремісниці – 12 гривень [6, с. 28]. Ця стаття вказує на цінність людини, яка оволоділа ремісничою професією, не дивлячись на її невільницький стан.

За вбивство годувальника чи годувальниці в Руській правді теж вводився штраф 12 гривень [7, с. 27; 2, с. 122]. Тут слід зазначити, що людина здійснювала виховательські функції і, не дивлячись на свій невільницький стан, будь то холоп чи раба, отримувала особливе ставлення до себе від вихованця і його родини та представляла для них цінність, яка базувалась на емоційному стані.

Життя княжого тіуна, який відав княжими пашнями та селами, оцінювалось теж в 12 гривень [6, с. 28]. Цінність тіуна полягала в його організаторських та управлінських вміннях.

З вище наведених даних ми можемо зрозуміти, що реміснича професія давала змогу зрівнятись як з годувальниками, так і з тіунами, які відали селами та полями.

Слід зазначити, що життя рядовича, пашеного холопа, смерда оцінювалося в 5 гривень, а життя раби в 6 гривень [2, с. 83, 122]. Якщо холопа та рабу уб'ють без всякої вини з їх сторони, то пану або князю винний має заплатити 12 гривень [6, с. 33].

Серед невільників раба цінувалась на одну гривню більше, чим холоп. Слід зазначити, що серед вільних людей життя жінки оцінювалась в 20 гривень, в половину від 40 гривень за вбивство вільного чоловіка [14, с. 107].

Ремісництво як і годувальництво стирало гендерну дискримінацію стосовно оцінки життя людини. Ремісництво та робота в певній сфері давало змогу невільнику на більшій гарантії щодо життя та зрівнювало ціну життя чоловіка і жінки в даній професії. Якщо професія цінувалась то гендерний фактор не враховувався при оцінці штрафу за вбивство. Право захисту життя було не однаковим і виражалось ціною штрафу за вбивство. Чим більша ціна за вбивство, тим більше шансів зберегти життя, так як ймовірний кривдник не захоче нести матеріальну відповідальність за свій вчинок.

Важливий вплив на захист прав закупів відіграло повстання 1113 року, що привело до влади за підтримки віче Володимира Всеволодовича [15, с. 407], який, у свою чергу, пом'якшив відношення щодо умов нарахування відсотків при лихварстві та полегшення умов відпрацювання боргу [8, с. 37–38].

Володимир Всеволодович встановив граничну суму відсотків, що мали сплатити люди [2, с. 127–128]. Це, у свою чергу, мало зменшити суму сплати боргу і в таких умовах кількість закупів та строк погашення боргу мав скоротитися.

Пан не може нанести збитків майну закупа. Руська правда вказує, що якщо пан наніс шкоду купі або отарі закупа, то має все йому повернути та заплатити штраф у 60 кун.

Закуп, працюючи на полі панським конем, буде відісланий паном в інше місце, а кінь без нього помре, або якщо коня вкрали із панського хліва, то закуп не платить.

Якщо пан візьме у закупа більшу суму, чим той був йому винен, то заупу слід пану повернути всі ті гроші, які закуп переплатив. Окрім того на пана покладається зобов'язання із-за своїх нечесних дій заплатити штраф 12 гривень. При спробі пана взяти більшу суму боргу чим він був, зобов'язання одразу змінювались. Пан має повернути зайві гроші та заплатити штраф у 12 гривень.

Якщо пан продасть закупа в обельні холопи, то заупу списуються борги перед паном та сплачується штраф в розмірі 12 гривень. За цим правилом пан втрачав право на гроші, які був винний закуп. Крім того він мусив сплатити штраф в сумі 12 гривень.

Якщо пан б'є свого закупа безпідставно, будучи п'яним, без всякої вини зі сторони закупа, то в такому випадку пан має заплати заупу як за побиття вільної людини [2, с. 128–129].

Руська правда наголошувала, що людина яка відпрацьовує борг, тобто закуп не є холопом і її не можна перетворити у нього за хліб чи дане щось інше йому [7, с. 33–34]. Якщо він не відпрацює свій термін, то йому слід повернути отримане від пана, а якщо відпрацює – то нічого пану не винний. Як бачимо за несплату боргів людину не холопили, а заставляли її або заплатити або відпрацювати.

Але пояснимо, хто такий закуп і в яких відносинах він знаходиться із своїм паном. Закуп – це людина, яка винна гроші і готова відпрацювати борг своєю працею. Якщо закуп утече від пана, не відпрацювавши або не віддавши борг, то в такому випадку закуп стає обельним холопом [8, с. 38].

У Руській правді вказані законні підстави покинути закупу свого пана. Перша підстава – це втеча закупа до князя або до суді із-за поганого ставлення до нього паном. По друге – закуп міг відкрито покинути пана для пошуку грошей, щоб повернути борг. В цьому випадку його теж холопити заборонено. Якщо закуп обікрав людину, а за нього заплатив пан, закуп стає холопом [2, с. 128–129].

Були умови добровільного холопства. Людина могла добровільно продати себе, щоб заплатити борг. При цьому вона мала продавати себе не менше як за півгривні при трьох свідках. Людина могла одружитись на рабі без договору. Служба князю тіуном без договору теж призводила до того, що людина ставала холопом [14, с. 109].

Слід зазначити, що окрім купців в Короткій редакції Руської правди вказані наступні категорії: ябідник, мечник, гридень, русин, слов'янин, ізгой. Штраф за їх вбивство був 40 гривень [8, с. 31].

Слов'янин та русин визначалися належністю до певної пануючої племінної групи. Ізгой – це ті, кого виганяли із племені і будучи вільними за своєю суттю людьми, вони змушені були покидати свої громади і втрачали їх захист.

Фактично в додержавний період права людини визначалися належністю їх до племінної організаційної одиниці і захищалися звичаєвим правом. З появою держави людей із статусом ізгой брало під свій захист княже право. Племінна влада була зацікавлена в жорсткому покаранню ізгоїв, так як вони порушували їх устої, а вигнання людини із громади мало слугувати тяжким покаранням, оскільки ізгоя не захищало звичаєве право. Князівська влада, у свою чергу, була зацікавлена у збільшенні кількості ізгоїв, так як останні виходили з під управління племені родової еліти і останні втрачали над ними свій вплив. Чим більше ізгоїв ставало в суспільстві, тим меншу роль відігравала родова племінна влада. Ізгоям, щоб вижити потрібна була підтримка і князь готовий був її їм надати, щоб останні служили йому. Ізгой, розриваючи свій зв'язок із своїм родом був більш лояльним до князя і інтереси князя для нього ставали пріоритетнішими ніж роду, з якого його вигнали. Крім того, якщо в ізгоя немає сім'ї, то штраф за його вбивство забирає собі князь. Для князя вигідніше на службу було брати ізгоїв чим людей, які не розірвали свої зв'язки із родом. Ізгой створювали для княжого апарату управління кадрову базу.

Наступні перераховані категорії: купець, гридень, мечник, ябідник визначаються саме своєю професійною діяльністю. Вони могли не належати до слов'ян, русів та

ізгоїв але, займаючись певною діяльністю, мали таку ж ціну за своє життя як пануючі племінні групи.

Людина могла бути не слов'янином, не русином і не ізгоєм. Але, будучи купцем, гриднем, мечником, ябідником їх життя порівнювалось до життя русів та словен і мужів. Отже певний вид професійної діяльності зрівнював життя людини не дивлячись на те, що дана людина могла не бути русом чи слов'янином.

Гридень, ябідник та мечник відносились до служивих княжих людей. Але чи регулювалася в Руській правді служба тільки князю? В Просторовій редакції Правди до штрафів за вбивство був доданий боярський тіун. Штраф за вбивство боярського тіуна оцінювався в 40 гривень [7, с. 27].

Як зазначалося вище тіунство могло слугувати однією із підстав втрати людиною своєї свободи і перехід в стан холопів. Це, у свою чергу, вказує на те, що зайняття певною діяльністю могла зрівняти життя вільної і невільної людини в плані сплати віри за їх вбивство.

У Короткій редакції Руської правди вказувалося, що самі високі штрафи у 80 гривень вводилися за вбивство дворецького, княжого тіуна, княжого під'їзного, старшого конюшного [2, с. 83]. Дані категорії службовців князя входили в старший управлінський персонал князя. Старший конюшний відповідав за коней князя і мав розбиратися як в управлінні, так і в догляді за кіньми.

В Просторовій редакції Правди теж призначався найвищий штраф 80 гривень за вбивство княжого мужа та княжого тіуна, дворецького і конюшного. Але були додані княжий отрок, повар та конюх, життя яких оцінювалося в сорок гривень, тобто порівнювалося до життя вільної людини. Отже цінність людини визначалася її місцем в ієрархічній системі при здійсненні їх професійної діяльності [6, с. 27–28]. Якщо за старшого конюшного штраф був у 80 гривень, то за звичайного княжого конюха вдвічі меншою.

З'ясуємо, який статус могли мати княжі люди і чи могли холопи займати вищі посади в системі управління княжого двору? Як зазначалось нами вище в статті, однією із юридичних підстав переходу людини з вільного стану в холопство було тіунство. Вільна особа, яка йшла на службу тіуном до князя ставала автоматично холопом, якщо не заключала ряд.

Те, що холопами могли бути представники управлінського апарату княжого двору, вказує нам випадок із матір'ю Володимира Святославовича Малошую. Малоша була ключницею при дворі княгині Ольги На те, що матір Володимира була рабинею вказує наступний випадок. Коли Володимир сватався до Рогнеди, то вона обізвала його рабичем [16, с. 469–450]. Рогнеда вказувала на рабське положення його матері. Але слід зазначити, що брата Малоші Добриню воеводу Святослава, не звинувачували в холопському походженні. Він перебував у Новгороді і користувався серед місцевих еліт авторитетом, адже саме він умовив новгородців прийняти до себе на князювання Володимира [17, с. 234; 18, с. 246]. Ми вважаємо, що Малоша була вільною, але пішовши в услужіння до княгині Ольги перейшла в стан холопів за умовою аналогічною тіунству.

Серед княжих людей, які виконували свої функції, головним чинником який визначав ціну штрафу за їх вбивство був не їхній статус вільної чи невільної людини, а яку посаду в княжій ієрархії вони займали. Пониження в посаді впливало на зменшення ціни за життя. Слід зазначити, що деякі посади могли займати тільки невільні люди, наприклад сільський тіун. За його вбивство платили штраф в 12 гривень, у той час як за вбивство слов'янина, руса та ізгоя – 40 гривень.

Серед тих, хто служив князю згідно системі штрафів ми можемо виявити чотири розряди працюючих на князя людей. Перший розряд складається з вищих управлінців. Вони представляли для князя найвищу цінність. За їх вбивство платили штраф у вісімдесят гривень. До них відносилися: дворецький, під'їзний, княжий тіун, старший конюшний.

Другий розряд – штраф в сорок гривень. До даної категорії, згідно Короткої редакції Руської правди, ми віднесемо: купець, гридень, ябедник, мечник, а в Просторовій редакції ябедник не вказується але вноситься боярський тіун, також внесений княжий отрок, конюх та повар.

Третій розряд – штраф дванадцять гривень. До нього відносяться вихователі, ремісники, незалежно від статі та сільські тіуни.

Четвертий розряд – штраф п'ять та шість гривень залежно від статі. До даної категорії відносяться: холопи, смерди, княжі та боярські рядовичі та раба.

Але як зазначено вище, в Просторовій правді вказано, що якщо холопа або рабу вбити без їх вини, то князю слід заплатити 12 гривень. Ми пов'язуємо це з внесеним змінам в Руське право Володимиром Мономахом.

Якщо хтось із цих княжих людей мав статус холопа, то штраф за його вбивство йшов знову ж князю. Належність людини до розряду залежала від посади та професійної кваліфікації, як, наприклад, ремісник, конюшний, та інші.

Висновки. Трудова діяльність русів за кордоном регулювалася звичаєвим правом та Русько-візантійськими договорами. За кордоном захищалася торгівельна діяльність та наймання на військову службу. У першу чергу при здійсненні трудової діяльності намагалися захистити життя, здоров'я та майно від протиправних дій через правове закріплення їхніх прав та наданні їм правового статусу у Візантії. Без цих прав працювати у Візантії було неможливо. Також захищались права моряків та вояків які захищали торговців, послів князя та інші.

У самій Київській Русі трудова діяльність врегульовувалася Руською правдою. Джерелом Руської правди виступали звичай, княжі розпорядження та рішення віче. Руська правда регулювала трудову діяльність, пов'язану з будівництвом фортець та мостів через гарантування фіксованих цін, ведення правил щодо регуляції та захисту торгівельної, лихварської діяльності і бджільництва. Цінність життя людини пов'язувалася з таким чинником як професійна діяльність. Оволодіння ремісничою професією піднімало цінність життя невільника і не залежала від гендерної приналежності. Особливу категорію становили люди, які служили князю та боярам. Чим важливіше місце в системі обслуговування княжого апарату управління займала

людина, тим більший штраф накладався за її вбивство, що, у свою чергу, надавало більше гарантій із захисту права на життя. Штраф у 80 та 40 гривень визначався в Руській правді не тільки статусом чи людиною є вільною але і яке місце вона займає при княжому дворі. Руська правда для запобігання соціальних заворушень приділила суттєву увагу щодо прав закупів при відпрацюванні ними боргу і щодо запобігання свавілля з боку пана. На даному етапі розвитку Київської Русі регуляція прав працюючих здійснювалася та гарантувалася князівською владою у співпраці з вічем.

Література

1. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летопись по Ипатьевскому списку. Санктпетербург: Печатная В. Головина, 1871. Т. 2. 377 с.
2. Юшков С. В. Памятники Русского права. Москва: Госюриздат. 1952. 287с.
3. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Типографская летопись. Петроградъ: 2-я Государственная типография. Галерная 1, 1921. Т. 24. 272 с.
4. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковские Софиевские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.
5. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Софийская первая летопись. Ленинград: Издательство Академии Наук, 1925. Т. 5. 240 с.
6. Чайковский А.С. Хрестоматія з історії держави і права України. Київ: Юрінком Інтер. 2003. 656 с.
7. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.
8. Історія держави і права України : хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2021. 890 с
9. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.
10. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Радзивилловская летопись. Ленинград: Наука, 1989. Т. 38. 177 с.
11. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.
12. Татищев В.Н. История Российская с самыхъ древнихъ временъ. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Унивеситете, 1773. Т.2.732 с.
13. Грушевський М.Ю. Віймки з жерел до історії України-Руси : до половини XI віка Львів: Накладом авт, 1895. 122 с.
14. Иванов В.М. Історія держави і права України: підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892с.
15. Шевченко А.Є., Кудін С.В. Становлення та розвиток влади в Київській Русі в IX–XII ст. Вінниця: ТОВ «Твори» , 2020. 468с.
16. Грушевський М.Ю. Історія України-Руси. Нью Йорк: «Книгоспілка». 1954. Т.1. 648 с.
17. Войтович Л. В. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
18. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1843. Т. 2. 377 с.

Анотація

Настюк А. А. Правова регуляція забезпечення трудової діяльності згідно літописних джерел в Київській Русі. – Стаття.

Метою нашого дослідження є розкриття процесу регуляції захисту прав працюючих у Київській Русі. В роботі ставилася мета по виявленню тенденцій впливу трудової діяльності на правовий статус працюючого. Для досягнення мети ми проаналізували арабські джерела та літописні дані. Особливо було звернено увагу на Русько-Візантійські договори і Руську правду.

Ми прийшли до думки, що руські правові джерела доволі обмежено розкривали правові аспекти регуляції трудової діяльності у різних категорій людей. На нашу думку найбільшу

увагу руське право уділяло людям, трудова діяльність яких була пов'язана з князем. Зазначені люди різнилися між собою в залежності від корисності та специфіки своєї трудової діяльності. Основним механізмом захисту життя працюючих на князя людей був штраф за їх вбивство.

У своїй роботі ми кваліфікували працюючих в залежності від суми штрафів. Найбільшу цінність для князя представляли люди, за вбивство яких був штраф у вісімдесят гривень. Наступними за своєю цінністю йшли ті, за вбивство яких платили 40 гривень, далі йшли ті за вбивство яких платили 12 гривень і за вбивство останніх працюючих, платили п'ять та шість гривень. Ми прийшли до думки, що сума штрафу залежала від місця, яке займала людина в княжому апараті управління та професії, якою володіла.

У роботі було зазначено, що займання торгівельною діяльністю та наявність статусу купця гарантували людині захист права на її життя, здоров'я і майна. Її статус руса чи слов'янина не враховувався. Регуляція діяльності купця регулювалася не тільки Руським правом, але й іноземними договорами.

Крім торгівельної діяльності приділялася увага найму на військову службу до візантійського війська, де враховувався захист майнових інтересів навіть після смерті вояка. Його майно мало передатися згідно заповіту, а при відсутності заповіту передавалося родичам. Дана діяльність регулювалась Русько-Візантійськими договорами, як і умови торгівельної діяльності купців.

Торгівельні відносини регулювались і Руською правдою. Руське право також регулювало заняття лихварством, бджільництвом, скотарством та будівництвом мостів і міст.

Аналіз Просторової редакції Руської правди вказав на те, що приділялася увага трудовій діяльності закупів щодо відшкодування боргу.

У роботі було встановлено те, що не тільки звичай та княже право впливали на регуляцію трудових відносин. Ми прийшли до думки, що Київське віче теж здійснювало свій вплив. Прикладом слугує внесення Володимиром Всеволодовичем змін до Руської правди, які пішли на зустріч вічу. Були внесені зміни щодо справедливої регуляції лихварських відносин. Пом'якшилися умови щодо відпрацювання боргів закупами.

Ключові слова: Княжа влада, Княжа політика, княже право, закуп, Київська Русь, купець, княжий апарат.

Summary

Nastiuk A. A. Legal Regulation of Labor Provision according to Chronicle Sources in Kyivan Rus'. – Article.

The purpose of our study is to examine the regulation of workers' rights protection in Kyivan Rus'. Our aim is to identify patterns in the influence of labor on the legal status of the employee. To accomplish this, we analyzed Arabic sources and chronicle data, with a focus on the Rus'-Byzantine treaties and the Ruska Pravda.

We have determined that Rus' legal sources only covered the regulation of labor activity for certain categories of people to a limited extent. It appears that Rus' law placed the most emphasis on those whose labor activity pertained to the knyaz, with differences in treatment based on the usefulness and particulars of their work. The primary measure for safeguarding the well-being of individuals employed by the prince relied on a penalty for their unlawful killing.

In our research, we categorized laborers based on the severity of their fines. The individuals whose killing was penalized with an 80 hryvnias fine carried the highest value to the knyaz. The next most valuable were those whose murder was fined 40 hryvnias, followed by those whose murder was fined 12 hryvnias. Finally, the least valuable were workers whose death resulted in fines of five or six hryvnias. We concluded that the amount of the fine depended on the person's position in the royal administration and his or her profession.

Engaging in trade and earning the status of a merchant ensured an individual's protection of their right to life, health, and property, regardless of their identity as Rus or Slav. The regulation of the merchant's activities was governed not only by domestic but also by international law, through foreign treaties.

In addition to trade, attention was given to military recruitment for the Byzantine army. The recruitment process ensured the protection of the soldier's property interests even after their death. His property had to be transferred in accordance with a will, or in the absence of a will, to relatives. Such transfers were regulated by the Rus'-Byzantine treaties, as well as the terms governing merchants' trade.

Trade relations were regulated by the Ruska Pravda, which also enforced regulations on usury, beekeeping, cattle breeding, and the construction of bridges and cities.

The analysis of the Spatial Edition of Ruska Pravda reveals that procurement efforts were focused on workers' debt reimbursement.

This paper concludes that labor relations were influenced not only by custom and knyaz law, but also the Kyiv Veche. Volodymyr Vsevolodovich made amendments to the Ruska Pravda, which were approved by the Veche, to regulate usury relations fairly and ease conditions for working off debts through purchases.

Key words: Knyaz power, knyaz policy, knyaz law, workers and merchants, Kyivan Rus', knyaz administration.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v33.2023.10>*О. В. Свистунова*

СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. У процесі формування громадянського суспільства право на соціальний захист визнається важливим соціальним правом демократичної, соціальної та правової держави. Дослідження питання щодо становлення основ конституційно-правового регулювання соціального захисту, не тільки надає можливість ознайомитися з правовою спадщиною України, а й проаналізувати розвиток конституціоналізму нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковцями дана проблема розглядалася лише в загальному контексті історії держави і права (А. В. Гончаров, Л. О. Рощина, О. В. Сімкіна та ін.), розвитку соціальних прав людини і громадянина (А. В. Гончаров, Л. М. Булкат, А. Р. Крусян, О. В. Скрипнюк, А. Ю. Стопчак та ін.) та становлення Конституції України (М. В. Томенко). Незважаючи на достатньо велику кількість наукових праць у сфері прав та свобод людини і громадянина у вітчизняній науці конституційного права відсутні комплексні дослідження історичного розвитку основ конституційно-правового регулювання соціального захисту, чим і зумовлено актуальність обраної теми.

Метою дослідження є розгляд витоків та відображення окремих етапів становлення основ конституційно-правового регулювання соціального захисту в Україні та вироблення низки наукових висновків.

Виклад основного матеріалу. Передумови зародження основ конституційно-правового регулювання соціального захисту виникли ще за часів існування Київської Русі, де у церковних статутах Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого закріплювалися соціальні права. Статут (закон) 996 року, виданий київським князем Володимиром, яким він, прагнучи розвинути благодійництво, надати йому організованого характеру, згідно з релігійними настановами, доручив духовенству і церковним структурам опікуватися і наглядати за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких та разом із митрополитом Львом постановив віддавати десятину з усього майна бідним, сиротам, немічним, престарілим та іншим категоріям нужденних [1]. Джерельною базою даного етапу слугували положення «Руської правди» та договори Київської Русі з Візантією. Князь Ярослав Мудрий став першим

законодавцем, за якого звичаєві права та обов'язки набули писаної форми. Науковці вважають, що збірка законів «Руська Правда», початок укладання якої розпочав Ярослав Мудрий може розцінюватись як перший слов'янський писаний закон, в якому закріплювалось щось подібне сучасній соціальній програмі населення [2, с. 218]. Крім цього, необхідно звернути увагу на підтримку соціально вразливих верств населення за правління Володимира Мономаха, який закликав правителів держави піклуватися про свою землю та підданих, дбаючи про злагоду та соціальний мир, дотримуватись певних норм, продиктованих вимогами християнської моралі. У його Заповіті, зокрема, йдеться: «всього ж паче убогих не забувайте, оскільки вам по силі своїй можливо годуйте» [3, с. 98]. Підсумовуючи викладене, не можна стверджувати про формування за часи Київської Русі правової системи соціального захисту населення у сучасному її розумінні, так як це були лише перші прояви соціальної допомоги нужденним, що мали ознаки так званої опіки влади над вразливим народом та відповідними очікуваннями населення щодо державної опіки.

Загальновідомими є факти, що із середини XIV ст. українські землі були розділені між різними державами: Польщею (Галичина), Угорщиною (Закарпаття), Молдавським князівством (Буковина), Кримським ханством (південний схід і південь, Крим). Більша частина сучасної території України: українські землі Волині, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини знаходилась у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 р. у складі єдиної держави Речі Посполитої, створеної внаслідок підписання Люблінської унії між Литвою та Польщею. Українські землі перебували під впливом Речі Посполитої аж до 1654 р., коли відповідно до Переяславської угоди, підписаної гетьманом Війська Запорізького Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем з роду Романових, Лівобережна Україна увійшла до складу Московського царства, а Правобережна та частина Західної залишилась за Польщею [4, с. 26].

У литовськопольській період на українських землях були розповсюджені чотири основні форми (системи) соціальної допомоги та підтримки нужденних: церковно-настирська система, світська (приватна) благодійність, общинне опікування нужденними на селі, державно-муніципальна система допомоги та взаємодопомоги. Основні напрямки діяльності держави і суспільства у сфері соціальної допомоги були ті ж самі, що і в Західній Європі – профілактика бідності та боротьба з проявами соціальної патології [5, с. 117–119]. Як бачимо, цей період характеризується формуванням засад державної підтримки соціально вразливих верств населення при збереженні й заохоченні благодійницької діяльності громад, церкви та приватних благодійників. Крім того, органи влади почали усвідомлювати обмеженість опіки та благодійності, у зв'язку із чим розпочинається пошук нових підходів до розв'язання цих проблем за допомогою державного регулювання.

Однак першою суттєвою спробою врегулювання даних відносин стало укладення Конституції Пилипа Орлика «Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом

Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін» (5 квітня 1710 р.), яка за оцінкою українських істориків є однією з перших європейських конституцій. Документ містить цілу низку привілеїв, які надавалися як певним соціальним групам, так і окремим містам. Така значима соціальна складова Конституції розцінюється як необхідність привернути на свою сторону впливові міста та соціальні верстви, які не підтримали свого часу Івана Мазепу та генеральну старшину в боротьбі за власну державу в ході Полтавської битви. Так, розділ XI Пактів встановлював: «вдови-козачки, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків», розділом XIII ухвалювалося, «що столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї» [6, с. 46–47]. Право на соціальний захист як такого в цих документах не було закріплено, але положення розділів X та XI Конституції Пилипа Орлика вказують на встановлення норм щодо піклування за нужденними, а й також відповідних обов'язків для гетьмана по відношенню до них: «щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку у закордонні держави» [7]. Реальної юридичної сили цей правовий документ так і не набув, а тому може розглядатися лише як один із перших конституційних актів в історії Європи, що обґрунтовує можливість існування парламентарної демократичної республіки. З огляду на подальшу правову історію України можна сказати, що закріплення своєї рідної основи системи соціального захисту для вразливих верств населення стає підґрунтям для розвитку системи соціального захисту України, а також для конституційного закріплення права на соціальний захист у суверенній державі.

Наприкінці XVIII ст. Лівобережжя та Південь України перебували у складі Російської імперії, а західноукраїнські території з кінця XVIII ст. у ході поділів Речі Посполитої перейшли до складу Габсбурзької імперії. З численних історичних джерел відомо, що обидві імперії представляли собою конгломерат етнічно та культурно різних народів, в яких практично до кінця XIX ст. панувала необмежена централізована політична влада імператора (абсолютизм). І хоча обидві монархії стали гальмом у суспільно-політичному та державницькому розвитку українського народу, а їх соціальна політика була колоніальною, проте вона мала свої характерні особливості на східно- й західноукраїнських землях [4, с. 34]. Одним із соціальних актів законодавства цього періоду був указ Петра I «Про визначення в будинкові Святішого Патріарха богадільні жebraків, хворих і літніх людей» (від 8 червня 1701 р.). В ньому передбачався обов'язок служителів приймати в монастирські богадільні жebraків, хворих і престарілих, які не можуть самостійно ходити і збирати милостиню. Згодом Петром I було ухвалено низку інших указів, які також мали соціальний характер. Окремого аналізу вимагає прийнятий Петром I маніфест від 25 січня 1721 року за

назвою «Регламент, або Статут Духовної Колегії про боротьбу з жебрацтвом та визначення хто справді потребують суспільного піклування». В ньому визначалося, що поліція опікується жебраками, бідними, хворими, убогими, каліками, іншими неімущими, захищає вдів, самотніх, прочан, виходячи із заповідей Божих, виховує юних у цнотливій чистоті й праведних науках. Основними інститутами опіки названо гамівні, прядильні, сирітські будинки, шпиталі тощо [9, с. 305]. Отже, можна стверджувати про посилення ролі держави у соціальному захисті нужденних у цей період.

До скасування кріпацтва на Лівобережжі й Слобожанщині за указом Катерини II «Установа для управління губерніями» (від 7 листопада 1775 р.) у кожній губернії було створено Приказ громадської опіки під головуванням губернатора. До його відання належали такі установи: 1) народні школи; 2) сирітські будинки для дітей; 3) лікарні; 4) богадільні; 5) будинки для невиліковно хворих; 6) будинки для душевнохворих; 7) робітничі будинки. Ці прикази у 1810 році перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, а пізніше – Міністерства внутрішніх справ [9, с. 305]. Крім того, соціальну допомогу надавали міські магістранти, дідичі (поміщики) у кріпацьких селах та вїйти (старости) у поселеннях з вільним населенням [8, с. 241]. Отже, як бачимо, соціальна допомога надавалася не тільки державою, а й місцевими громадами.

Згодом були прийняті нормативні акти, що лише в загальних рисах регламентували діяльність соціальних служб, залишаючи широке поле для прояву ініціативи на місцях [9, с. 306]. Тому на території України у цей період спостерігається розвиток благодійності. З'являються благодійні товариства які не порушуючи законів здійснювали свою благодійну діяльність. А після скасування кріпацтва соціальну допомогу вже більше надавали земські та міські установи. Підтримка нужденних була постійною та носила систематичний характер. Але надання соціальної допомоги відповідними закладами розглядалося як право, а не як обов'язок, тому не всі могли розраховувати на її отримання.

У середині XIX ст. виникало розуміння того, що існуюча система державної соціальної опіки в Російській імперії не в змозі розв'язати проблем соціальної допомоги нужденним, у зв'язку із чим величезне значення у справі подальшого розвитку системи державної опіки мали «великі» реформи 60–70 -х рр. Олександра II, внаслідок проведення яких відбулося заснування у 1864 р. земських, а в 1870 р. і міських органів місцевого самоврядування [4, с. 35].

Середина XIX – початок XX ст. в історії Австрійської та Російської імперій стали тим історичним періодом, впродовж якого відбувалась їх трансформація з абсолютних монархій у конституційні. В Австрійській монархії «поштовхом» для розвитку конституціоналізму стала революція 1848 р., яка отримала у сучасній історіографії назву «весна народів». З цього часу австрійській абсолютизм почав змінюватися в бік конституційної монархії, і українці, фактично починаючи з 1867 року, разом із усіма підданими австрійської корони, формально мали змогу користувалися «благами» конституційної монархії [10], а на іншій території України (в складі Російської імперії) – ці процеси розпочалися з революційних подій 1905 р., проголошення Ма-

ніфесту Російської імперії «Про вдосконалення державного порядку» та прийняття 23 квітня 1906 р. Основних законів Російської імперії [11, с. 40–41].

Згодом права на соціальний захист закріплюються у конституціях, в їх проектах та в інших нормативно-правових актах, це розпочалося у 1918 році фактично у двох українських державах: Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Період з 1919–1920 роки ознаменувався тим, що у конституціях, в її проектах та в інших нормативно-правових актах було закладено державно-правові засади системи соціального захисту населення в Україні, оскільки саме в цей час відбувалося становлення основ конституційно-правового регулювання соціального захисту населення. У системі актів конституційного характеру цього періоду, які зокрема торкалися питань соціального захисту населення, на наш погляд, можна виокремити III та IV Універсали, видані Центральною Радою. Так, III Універсал від 7 (20) листопада 1917 р., яким було проголошено створення Української Народної Республіки, закріплював широкий спектр соціально-економічних прав і свобод, у IV Універсалі, проголошеному Центральною Радою 9 січня 1918 р., було закріплено суверенність Української держави та детально викладалися негативні наслідки, до яких призвела війна: «Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються... Гроші в ціні падають... Насуває голод...» та передбачалася широка соціальна програма дії з ліквідації цих явищ [12, с. 67–72]. Крім того, була прийнята Конституція УНР від 29 квітня 1918 року. У змісті якої не було закріплено право на соціальний захист, але передбачався принцип рівності у громадянських та політичних правах громадян. Отже, революційний період на українських землях знаменується діяльністю Центральної Ради і прийняттям нею чотирьох універсалів та Конституції УНР.

Заслуговує на увагу акти, що були прийняті урядом Директорії. У положеннях Декларації УНР від 26 грудня 1918 р. передбачалося, що «наступним етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм». Крім того, у Декларації Директорія УНР заявила про намір експропріювати державні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян [13].

Також уваги заслуговує конституційний Проект Урядової Комісії по виробленню Конституції Української держави (1920 р.), де у розділі другому передбачалися громадянські права громадян УНР, але права на соціальний захист у проекті не було закріплено.

Окрему увагу треба звернути на документ, який мав значний вплив на закріплення права на соціальний захист в Україні, це проект Конституції Західно-Української Народної Республіки С. Дністрянського (1920 р.). С. Дністрянський передбачав основи конституційного ладу майбутньої ЗУНР як держави, яка визнає людину, з її правами та свободами, важливою соціальною цінністю. Проект передбачав створення ЗУНР у формі президентської республіки [14]. На нашу думку, проект Конституції Західно-Української Народної Республіки С. Дністрянського, був прогресивним для

свого часу і включав положення, які відображали соціальний напрям у законодавчій діяльності ЗУНР.

Також слід зазначити, що за часів радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.). Звісно, що ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної еволюції і формальні атрибути української радянської державності. Право на соціальний захист не було закріплено у жодному з цих актів. Хоча в ст. 24 Конституції України від 20 квітня 1978 року було вже наголошено, що в Україні діє і розвивається державна система соціального забезпечення. Тобто вже здійснювалися функції соціального захисту населення.

З прийняттям Конституції України від 28 червня 1996 року розпочався новий етап законодавчого врегулювання відносин у сфері соціального захисту. Право на соціальний захист детально розкривається і в інших нормах, які безпосередньо встановлюють і розкривають його зміст.

Висновки. Отже, процес закріплення права на соціальний захист доцільно розподілити на окремі етапи, в межах яких можна виокремити яскраво виражені тенденції. Перший охоплює час існування Київської Русі, коли вже здійснювалися перші прояви соціальної допомоги нужденним. Характерною рисою другого етапу було встановлення механізму визначення нужденних відповідно до причин їхнього нестатку і надання допомоги відповідно до цього нестатку. Саме під час даного етапу розвитку права на соціальний захист розпочалося регулювання останнього на конституційному рівні. У подальшому дане право відображалось у конституційних та нормативно-правових актах як громадянські права, як соціально-економічні права і свободи, що свідчило про різноманітність поглядів державної влади на дане явище. Під час четвертого етапу у конституційних нормах було закріплено право на соціальний захист. Проаналізувавши конституційно-правове регулювання соціального захисту крізь призму історико-правових джерел, поглядів науковців і творців текстів конституцій та їх проєктів, можна зробити висновок про те, що становлення основ вищезазначеного регулювання було нерозривно пов'язане з формуванням української державності.

Література

1. Сімкіна О.В. Основні засади та історичні етапи становлення й розвитку соціального забезпечення (на прикладах країн Європи та України) URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 03.09. 2023).
2. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1996. 832 с.
3. Денисенко Т. Становлення та розвиток системи соціального захисту населення в Україні. *Ефективність державного управління : Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 96–102.
4. Булкат Л.М. Конституційні правові основи соціального захисту в Україні: дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2016. 239 с.
5. Рошина Л.О. Соціальна допомога на українських землях в Литовсько-Польську добу. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 4. 2009. С. 117–123.
6. Історія української Конституції : навч. посіб. / Микола Томенко. К. : Освіта, 2009. 464 с.
7. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін: Історичний документ. Конституція від 5 квітня 1710 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/001_003 (дата звернення: 04.09. 2023).

8. Гончаров А.В. Еволюція понятійно-категоріального апарату в галузі соціального захисту населення в історії вітчизняних юридичних концепцій періоду XI – початку XIX ст. Поняття, терміни і категорії історико-правової науки: матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції 23–26 квітня 2009 р., м. Миколаїв / Редколегія: Усенко І.Б. (голова), Ковальова С.Г. (відп. секретар), Кириченко В.Є. та ін. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 356 с.

9. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навч. Посіб. К., Знання, 2005. 405 с.

10. Усенко І.Б., Кірсенко М.В. Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstitutsii_Avstriiskoy_imperii (дата звернення: 03.09. 2023).

11. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

12. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. К. : Філософська й соціологічна думка, 1992. 272 с.

13. Декларація Української Директорії, що зробила Директорія: Історичний документ. Декларація від 26 грудня 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18#Text>(дата звернення: 04.09. 2023).

14. Конституційні проекти С. Дністрянського URL: <http://cyclop.com.ua/content/view/1143/58/1/10/> (дата звернення: 04.09. 2023).

Анотація

Свистунова О. В. Становлення основ конституційно-правового регулювання соціального захисту в Україні. – Стаття.

Для розуміння та усвідомлення сучасної державно-правової моделі соціального захисту як однієї із функціональної системи держави у статті розглядаються витoki та відображення окремих етапів становлення основ конституційно-правового регулювання соціального захисту в Україні. Невеличкий екскурс у світову історію виникнення соціального захисту як соціокультурного явища слугуватиме додатковим підтвердженням раніше сформульованої думки про те, що даний процес є цивілізаційним та безперервним у сенсі взаємозв'язку існування самої людини як індивіда та основоположних засад побудови будь-якого людського соціуму. На цій основі вироблено низку наукових висновків і пропозицій щодо закріплення права на соціальний захист у конституційних та інших актах на окремі етапи, в межах яких можна виокремити яскраво виражені тенденції. Перший охоплює час існування Київської Русі, коли вже здійснювалися перші прояви соціальної допомоги нужденним. Характерною рисою другого етапу було встановлення механізму визначення нужденних відповідно до причин їхнього нестатку і надання допомоги відповідно до цього нестатку. Саме під час даного етапу розвитку права на соціальний захист розпочалося регулювання останнього на конституційному рівні. У подальшому дане право відображалось у конституційних та нормативно-правових актах як громадянські права, як соціально-економічні права і свободи, що свідчило про різноманітність поглядів державної влади на дане явище. Під час четвертого етапу у конституційних нормах було закріплено право на соціальний захист. Проаналізувавши конституційно-правове регулювання соціального захисту крізь призму історико-правових джерел, поглядів науковців і творців текстів конституцій та їх проектів, можна зробити висновок про те, що становлення основ вищезазначеного регулювання було нерозривно пов'язане з формуванням української державності.

Проведений аналіз численного масиву вітчизняної наукової літератури з питання історичної періодизації розвитку та становлення конституційно-правового регулювання соціального захисту населення в Україні допоміг визначити місце права на соціальний захист в системі конституційних прав та окреслити сутність цього права.

Ключові слова: системи соціального захисту, конституційні акти, соціальна допомога, державна система соціального забезпечення.

Summary

Svystunova O. V. Establishment of the basis of the constitutional and legal regulation of social protection in Ukraine. – Article.

In order to understand and realize the modern state-legal model of social protection as one of the functional systems of the state, the article examines the origins and reflection of individual stages of the formation of the foundations of the constitutional and legal regulation

of social protection in Ukraine. A small excursion into the world history of the emergence of social protection as a socio-cultural phenomenon will serve as an additional confirmation of the previously formulated opinion that this process is civilizational and continuous in the sense of the relationship between the existence of the person himself as an individual and the fundamental principles of building any human society. On this basis, a number of scientific conclusions and proposals regarding the consolidation of the right to social protection in constitutional and normative legal acts have been developed for separate stages, within which pronounced trends can be singled out. The first covers the time of the existence of Kyivan Rus, when the first manifestations of social assistance to the needy were already carried out. A characteristic feature of the second stage was the establishment of a mechanism for identifying the needy according to the reasons for their lack and providing assistance in accordance with this lack. It was during this stage of the development of the right to social protection that the regulation of the latter began at the constitutional level. In the future, this right was reflected in constitutional and normative legal acts as civil rights, as socio-economic rights and freedoms, which testified to the diversity of views of the state authorities on this phenomenon. During the fourth stage, the right to social protection was enshrined in the constitutional norms. Having analyzed the constitutional and legal regulation of social protection through the prism of historical and legal sources, the views of scientists and creators of the texts of constitutions and their drafts, we can conclude that the formation of the foundations of the above-mentioned regulation was inextricably linked with the formation of Ukrainian statehood.

The analysis of a large body of domestic scientific literature on the issue of historical periodization of the development and formation of the constitutional and legal regulation of social protection of the population in Ukraine helped to determine the place of the right to social protection in the system of constitutional rights and outline the essence of this right.

Key words: social protection systems, constitutional acts, social assistance, state social security system.

УДК 343.157

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v33.2023.11>*Я. П. Скоковська*

ПІДСТАВИ ДЛЯ СКАСУВАННЯ АБО ЗМІНИ СУДОВИХ РІШЕНЬ СУДОМ КАСАЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Розуміння підстав для скасування/зміни судових рішень судом касаційної інстанції дає можливість учасникам кримінального провадження якісно формулювати вимоги своєї касаційної скарги з урахуванням повноважень суду касаційної інстанції, а судам попередніх інстанцій – розглядати кримінальне провадження з суворим дотриманням КПК України та ухвалювати законні, обґрунтовані та вмотивовані судові рішення. З урахуванням повноважень суду касаційної інстанції, саме від помилок, допущених судами попередніх інстанцій, залежить подальша доля ухвалених ними судових рішень, а для цього варто проаналізувати не лише стадію кримінального провадження, на якій були допущені помилки, а й характер цих помилок. Суд касаційної інстанції, перевіряючи матеріали кримінального провадження, вивчивши доводи касаційної скарги, та у випадку встановлення певних порушень, з урахуванням багатьох обставин, аналізуючи допущені порушення, приймає рішення про те, які наслідки для кожного конкретного провадження мають встановлені судом підстави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики встановлення істотних порушень вимог кримінального процесуального закону займалися такі вчені, як В. В. Безпала, Н. Р. Бобечко, А. М. Євмін, І. І. Котубей, Л. М. Лобойко, В. І. Маринів, С. С. Мар'янова, В. В. Шапула та інші. Окремі питання щодо підстав для скасування та зміни судових рішень були предметом наукових досліджень, однак з урахуванням постійних змін до законодавства, розвитку судової практики та наукових досліджень зазначені питання і на сьогоднішній день є досить дискусійними.

Метою цієї статті є розкриття на підставі аналізу положень КПК України і практики суду касаційної інстанції підстав для скасування/зміни судових рішень попередніх інстанцій.

Виклад основного матеріалу. КПК України виділяє лише три підстави для скасування/зміни судових рішень попередніх інстанцій судом касаційної інстанції. Для порівняння, суд апеляційної інстанції, перевіряючи кримінальне провадження за апеляційними скаргами учасників кримінального провадження, має значно ширші

повноваження, а відповідно послуговується більш широким колом підстав для скасування і зміни судових рішень суду першої інстанції.

Під підставами для скасування або зміни судових рішень розуміють сукупність фактичних даних, передбачених кримінальним процесуальним законом і встановлених судом апеляційної чи касаційної інстанції під час розгляду справи в апеляційному чи касаційному порядку, що свідчить про допущене судом першої інстанції кримінальне процесуальне правопорушення, внаслідок чого його рішення є незаконним і необґрунтованим та/або невмотивованим та/або несправедливим, що зумовлює необхідність його скасування або зміни [1, с. 97].

Кримінальним процесуальним законодавством передбачені однакові підстави як для скасування судових рішень і призначення нового розгляду у суді першої чи апеляційної інстанцій, так і для зміни судових рішень судом касаційної інстанції. До таких підстав належать:

– істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, тобто порушення вимог КПК України, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення (стаття 412 КПК України);

– неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність, тобто незастосування судом закону, який підлягає застосуванню; застосування закону, який не підлягає застосуванню; неправильне тлумачення закону, яке суперечить його точному змісту; призначення більш суворого покарання, ніж передбачено відповідною статтею (частиною статті) закону України про кримінальну відповідальність (стаття 413 КПК України);

– невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі засудженого, тобто призначення покарання, яке хоч і не виходить за межі, встановлені відповідною статтею (частиною статті) закону України про кримінальну відповідальність, але за своїм видом чи розміром є явно несправедливим через м'якість або через суворість (стаття 414 КПК України).

Н. Р. Бобечко наводить наступні ознаки підстав для зміни або скасування судових рішень в апеляційному та касаційному порядку: 1) це обставини, передбачені у кримінальному процесуальному законі, які свідчать про порушення, допущені під час кримінального провадження; 2) такі порушення є наслідком рішень, дій або бездіяльності слідчого судді, суду та полягають у недотриманні кримінального процесуального закону та помилковому застосуванні або незастосуванні закону України про кримінальну відповідальність; 3) вказані обставини тягнуть або можуть потягти ухвалення незаконного, необґрунтованого та несправедливого судового рішення; 4) це обставини, які виникли та були виявлені після ухвалення судового рішення, але до розгляду кримінального провадження вищою судовою інстанцією, і не свідчать про недоліки попереднього кримінального провадження [2, с. 16].

Незважаючи на те, що підстави для скасування і зміни судових рішень попередніх інстанцій судом касаційної інстанції однакові, є певні особливості їх застосування.

Так, за загальним правилом, якщо наявні у суду касаційної інстанції матеріали дають підстави для прийняття рішення про зміну судових рішень попередніх інстан-

цій без їх скасування, касаційний суд змінює судові рішення судів першої або апеляційної інстанції. Головним чинником є те, що цими змінами не може бути погіршено становище засудженого/виправданого, осіб щодо яких вирішувалося питання про застосування заходів медичного та виховного характеру. Як свідчить судова практика, ці зміни найчастіше стосуються: пом'якшення засудженому покарання в межах санкції статті, за якою його визнано винним (постанови ККС ВС від 02.11.2022 р. у справі № 346/5879/21, від 19.07.2023 р. у справі № 286/1005/21) [3; 4]; перекваліфікації дій винного з більш суворої статті/частини статті на більш м'яку (постанови ККС ВС від 01.02.2022 р. у справі № 644/642/18, від 25.05.2022 р. у справі № 755/20668/19) [5; 6]; пом'якшення/зниження засудженому призначеного покарання на підставі статті 69 КК України (постанови ККС ВС від 28.01.2020 р. у справі № 743/977/18, від 05.07.2023 р. у справі № 676/3774/22) [7; 8]; звільнення засудженого від відбування призначеного покарання з випробуванням із встановленням іспитового строку на підставі статті 75 КК України (постанови ККС ВС від 17.03.2020 р. у справі № 363/4792/16-к, від 08.11.2022 р. у справі № 759/12492/20) [9; 10]; виключення посилення на певні докази, обставини, які обтяжують / пом'якшують покарання (постанови ККС ВС від 03.12.2019 р. у справі № 235/2266/17, від 03.07.2023 р. у справі № 461/327/19) [11; 12]; вирішення питання про зменшення/збільшення розміру стягнутих коштів за цивільним позовом (постанови ККС ВС від 03.10.2019 р. у справі № 709/1173/17, від 15.01.2020 р. у справі № 233/2036/18) [13; 14]; підстав виправдання особи (постанова ККС ВС від 01.03.2018 р. у справі № 398/5735/14-к) [15] тощо.

Суд касаційної інстанції скасовує судові рішення у випадку, якщо позбавлений можливості самостійно виправити помилки, допущені судами попередніх інстанцій, або якщо було допущено істотні порушення вимог кримінального процесуального закону, які є безумовними підставами для скасування судових рішень (частина 2 статті 412 КПК України).

На відміну від зміни, скасування судового рішення, на думку Н. Р. Бобечка, означає припинення його дії, втрату породжених ним правових наслідків, визнання недійсним, анулювання [16, с. 257].

Суд касаційної інстанції може скасувати судові рішення апеляційного суду і призначити новий розгляд у суді апеляційної інстанції або скасувати судові рішення судів першої та апеляційної інстанцій і призначити новий розгляд у суді першої інстанції або закрити кримінальне провадження.

На законодавчому рівні відсутня заборона скасувати судові рішення в певній їх частині, наприклад відносно одного засудженого або щодо окремих епізодів, у вчиненні яких обвинувачувалися особи. Тобто судові рішення судів попередніх інстанцій можуть бути скасовані судом касаційної інстанції як в повному обсязі (постанова ККС ВС 22.05.2018 р. у справі № 740/1347/16-к) [17], так і в частині (постанова ККС ВС від 08.04.2021 р. у справі № 573/2028/19) [18].

Найчастіше в судовій практиці трапляються випадки скасування судових рішень з призначенням нового розгляду в суді апеляційної інстанції внаслідок порушення

останнім статті 419 КПК України, тобто коли суд апеляційної інстанції, здійснюючи перегляд судового рішення суду першої інстанції за апеляційними скаргами, належним чином не мотивував своїх висновків в прийнятому рішенні, не навів в ухвалі належні відповіді на доводи апеляційних скарг (постанова ККС ВС від 05.01.2022 р. у справі № 484/789/19) [19]. Така практика суду касаційної інстанції є правильною, оскільки суд апеляційної інстанції має більше повноважень порівняно з судом касаційної інстанції з огляду на передбачені статтями 410–414 КПК України підстави для скасування або зміни судового рішення судом апеляційної інстанції. З урахуванням наведеного суд касаційної інстанції не повинен перебирати на себе повноваження суду апеляційної інстанції, усуваючи недоліки, допущені судом апеляційної інстанції, а тому є правильною практика – скасовувати судові рішення апеляційного суду з підстав його невідповідності вимогам статті 419 КПК України.

Варто звернути увагу, що одні і ті самі підстави можуть слугувати для скасування судових рішень як суду першої інстанції, так і суду апеляційної інстанції, наприклад розгляд провадження незаконним складом суду (постанови ККС ВС від 28.09.2021 р. у справі № 525/897/19; від 09.12.2021 р. у справі № 739/2200/18) [20; 21].

Головним критерієм розмежування для скасування судових рішень обох інстанцій чи лише вироку/ухвали апеляційного суду є те, на в якій саме стадії судового розгляду було допущено порушення закону і чи може його виправити суд вищої інстанції.

В судовій практиці трапляються непоодинокі випадки скасування судових рішень судів попередніх інстанцій з призначенням нового розгляду у судах відповідно першої або апеляційної інстанції:

– з підстав істотного порушення вимог кримінального процесуального закону: порушення права на захист (постанова ККС ВС від 03.11.2022 р. у справі № 461/8380/21) [22]; здійснення судового провадження за відсутності потерпілого та відсутності доказів його належного повідомлення про дату, час і місце судового засідання (постанова ККС ВС від 05.06.2023 р. у справі № 638/16352/21) [23]; відсутності фіксування судового провадження в повному обсязі (постанова ККС ВС від 23.11.2022 р. у справі № 373/108/16-к) [24]; здійснення апеляційного розгляду за відсутності обвинуваченого, участь якого була обов'язковою, оскільки в апеляційній скарзі ставилося питання про погіршення становища особи (постанова ККС ВС від 25.05.2021 р. у справі № 164/1940/18) [25]; невиконання апеляційним судом при повторному розгляді провадження вказівок суду касаційної інстанції (постанова ККС ВС від 01.07.2021 р. у справі № 464/8040/17) [26]; надання апеляційним судом, який безпосередньо не досліджував докази, іншої їх оцінки ніж суд першої інстанції (постанова ККС ВС від 01.02.2018 р. у справі № 522/18427/14) [27] тощо;

– з підстав неправильного застосування закону України про кримінальну відповідальність: безпідставне звільнення судом першої інстанції особи від відбування покарання з випробуванням на підставі статті 75 КК України, оскільки нею був вчинений новий злочин в період іспитового строку встановленого попереднім вироком, а апеляційним судом ці порушення залишені поза увагою (постанова ККС ВС від

14.09.2021 р. у справі № 127/25037/17) [28]; неврахування апеляційним судом вимоги частини 2 статті 69 КК України і непризначення винному обов'язкового додаткового покарання, передбаченого санкцією статті (постанова ККС ВС від 31.05.2023 р. у справі № 727/6826/22) [29]; помилкове застосування судом апеляційної інстанції положень частини 4 статті 309 КК України (постанова ККС ВС від 07.06.2022 р. у справі № 759/1458/19) [30] тощо;

– з підстави невідповідності призначеного судом покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі засудженого внаслідок м'якості (постанова ККС ВС від 25.01.2023 р. у справі № 565/1154/21) [31].

Суд касаційної інстанції має право також скасувати судові рішення і закрити кримінальне провадження. Н. Р. Бобечко зазначає, що це рішення ухвалюється, коли суд вищого рівня на підставі оцінки наявних у матеріалах кримінального провадження доказів, встановить передбачені законом обставини, що зумовлюють закриття кримінального провадження, внаслідок чого скасовує оскаржене судові рішення ... Обставини, що зумовлюють прийняття такого рішення, могли існувати як на момент судового розгляду, так і з'явитися після постановлення вироку чи ухвали [16, с. 267].

Підставами для скасування судового рішення і закриття кримінального провадження є обставини, передбачені статтею 284 КПК України: звільнення особи від кримінальної відповідальності, наприклад, у зв'язку зі спливом строків давності притягнення особи до кримінальної відповідальності (постанова ККС ВС від 26.07.2023 р. у справі № 234/17282/17) [32]; відсутність складу кримінального правопорушення у діянні особи (постанова ККС ВС від 15.12.2020 р. у справі № 310/9058/17) [33]; відмова потерпілого від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення (постанова ККС ВС від 18.01.2022 р. у справі № 734/16/18) [34]; невстановлення достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді і вичерпання можливості їх отримати (постанова ККС ВС від 12.01.2022 р. у справі № 712/15990/18) [35]; закінчення строку досудового розслідування після повідомлення особі про підозру (постанова ККС ВС від 15.12.2021 р. у справі № 483/911/20) [36]; набрання чинності законом, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене особою (постанова ККС ВС від 03.12.2019 р. у справі № 601/1141/18) [37]; смерть обвинуваченого (постанова ККС ВС від 12.10.2022 р. у справі № 371/1351/19) [38] тощо.

Слід також зазначити, що суд касаційної інстанції може однією постановою реалізувати декілька своїх повноважень, передбачених статтею 436 КПК України, наприклад в одній частині судові рішення судів попередніх інстанцій змінити, а в іншій – скасувати з призначенням нового розгляду в суді першої або апеляційної інстанції або закрити кримінальне провадження (постанова ККС ВС від 27.04.2023 р. у справі № 617/1605/18) [39].

Варто погодитися з Н. Р. Бобечком, який зазначає про неточність назви статті, оскільки повноваження суду касаційної інстанції значно ширші ніж зміст статті 436 КПК України [16, с. 243]. Більш точно відображала б зміст статті 436 КПК України

назва «Наслідки розгляду касаційної скарги судом касаційної інстанції». Крім того, пропонуємо виключити частину 3 статті 438 КПК України, доповнивши її змістом частину 4 статті 437 КПК.

Статтею 439 КПК України передбачено, що після скасування судових рішень судом касаційної інстанції, розгляд провадження в суді відповідної інстанції здійснюється іншим складом суду. Крім того, вказівки суду касаційної інстанції, що містяться в постанові, є обов'язковими для судів попередніх інстанцій.

В. І. Маринів правильно зазначає, що з метою гарантування постановлення при новому судовому розгляді справи законного, обґрунтованого і вмотивованого рішення, суд касаційної інстанції має право дати вказівки щодо проведення певних дій, і вони є обов'язковими для виконання. Проте суд не має права давати вказівки, що наперед вирішують питання, які суд, котрий розглядатиме справу, вирішує на підставі вільної оцінки ним доказів за внутрішнім переконанням з дотриманням Конституції України і закону, а саме: 1) про доведеність або недоведеність обвинувачення; 2) про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу; 3) про перевагу тих чи інших доказів; 4) про покарання, яке необхідно призначити; 5) про кваліфікацію кримінального правопорушення, у вчиненні якого суд першої інстанції визнає особу винною [40, с. 622].

Якщо суди першої або апеляційної інстанцій не виконали вказівки суду касаційної інстанції, зазначені в постанові, якою було скасоване попереднє рішення судів першої і/або апеляційної інстанції, то це є підставою для скасування такого рішення у зв'язку з істотним порушенням кримінального процесуального закону.

Висновки. Підстави для скасування або зміни судових рішень судом касаційної інстанції являють собою нормативно закріплені обставини, у разі встановлення яких суд касаційної інстанції констатує допущені судом першої та/або апеляційної інстанції порушення вимог кримінального та/або кримінального процесуального закону й ухвалює судові рішення, яким скасовує або змінює постановлені ними рішення. Звернення до аналізу підстав для скасування або зміни судових рішень судом касаційної інстанції свідчить про узагальнений характер стану їх нормативного закріплення та вказує про надзвичайно важливу роль сталої судової практики Верховного Суду, який реалізуючи свої повноваження певною мірою усуває прогалини кримінального процесуального закону.

На сьогоднішній день Верховним Судом напрацьовано сталу судову практику щодо розмежування підстав для зміни судових рішень судів попередніх інстанцій, для скасування судових рішень з призначенням нового розгляду у судах першої або апеляційної інстанції, для скасування судових рішень та закриття кримінального провадження.

Література

1. Котубей І. Поняття підстав для скасування або зміни рішення суду першої інстанції. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 2. С. 94–97.
2. Бобечко Н. Р. Підстави для зміни або скасування судових рішень в апеляційному та касаційному порядку у кримінальному провадженні : монографія / за ред. В.Т. Нора. Київ : Алерта, 2015. 234 с.

3. Постанова ККС ВС від 02.11.2022 р. у справі № 346/5879/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140830>.
4. Постанова ККС ВС від 19.07.2023 р. у справі № 286/1005/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112370189>.
5. Постанова ККС ВС від 01.02.2022 р. у справі № 644/642/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102941437>.
6. Постанова ККС ВС від 25.05.2022 р. у справі № 755/20668/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104517179>.
7. Постанова ККС ВС від 28.01.2020 р. у справі № 743/977/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87365805>.
8. Постанова ККС ВС від 05.07.2023 р. у справі № 676/3774/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112117917>.
9. Постанова ККС ВС від 17.03.2020 р. у справі № 363/4792/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88425634>.
10. Постанова ККС ВС від 08.11.2022 р. у справі № 759/12492/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107251761>.
11. Постанова ККС ВС від 03.12.2019 р. у справі № 235/2266/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86275934>.
12. Постанова ККС ВС від 03.07.2023 р. у справі № 461/327/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112087986>.
13. Постанова ККС ВС від 03.10.2019 р. у справі № 709/1173/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84814495>.
14. Постанова ККС ВС від 15.01.2020 р. у справі № 233/2036/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87000867>.
15. Постанова ККС ВС від 01.03.2018 р. у справі № 398/5735/14-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72561227>.
16. Бобечко Н. Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 – Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Львів, 2016. 498 с.
17. Постанова ККС ВС 22.05.2018 р. у справі № 740/1347/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74440195>.
18. Постанова ККС ВС від 08.04.2021 р. у справі № 573/2028/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96208231>.
19. Постанова ККС ВС від 05.01.2022 р. у справі № 484/789/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102463535>.
20. Постанова ККС ВС від 28.09.2021 р. у справі № 525/897/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100063307>.
21. Постанова ККС ВС від 09.12.2021 р. у справі № 739/2200/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102267507>.
22. Постанова ККС ВС від 03.11.2022 р. у справі № 461/8380/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107219832>.
23. Постанова ККС ВС від 05.06.2023 р. у справі № 638/16352/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111403379>.
24. Постанова ККС ВС від 23.11.2022 р. у справі № 373/108/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107556900>.
25. Постанова ККС ВС від 25.05.2021 р. у справі № 164/1940/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97352681>.
26. Постанова ККС ВС від 01.07.2021 р. у справі № 464/8040/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98146687>.
27. Постанова ККС ВС від 01.02.2018 р. у справі № 522/18427/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72073986>.
28. Постанова ККС ВС від 14.09.2021 р. у справі № 127/25037/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99861342>.
29. Постанова ККС ВС від 31.05.2023 р. у справі № 727/6826/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111279161>.
30. Постанова ККС ВС від 07.06.2022 р. у справі № 759/1458/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104748417>.

31. Постанова ККС ВС від 25.01.2023 р. у справі № 565/1154/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108654532>.
32. Постанова ККС ВС від 26.07.2023 р. у справі № 234/17282/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112545999>.
33. Постанова ККС ВС від 15.12.2020 р. у справі № 310/9058/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93749916>.
34. Постанова ККС ВС від 18.01.2022 р. у справі № 734/16/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102812349>.
35. Постанова ККС ВС від 12.01.2022 р. у справі № 712/15990/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102563165>.
36. Постанова ККС ВС від 15.12.2021 р. у справі № 483/911/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101990816>.
37. Постанова ККС ВС від 03.12.2019 р. у справі № 601/1141/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86505686>.
38. Постанова ККС ВС від 12.10.2022 р. у справі № 371/1351/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106788102>.
39. Постанова ККС ВС від 27.04.2023 р. у справі № 617/1605/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110569339>.
40. Кримінальний процес : підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Х. : Право, 2013. 824 с.

Анотація

Скоковська Я. П. Підстави для скасування або зміни судових рішень судом касаційної інстанції: теоретико-практичний аспект. – Стаття.

У статті проаналізовано підстави для скасування та/або зміни судових рішень судом касаційної інстанції, розкрито їх зміст, співвідношення застосування процедур скасування і зміни судового рішення, зроблено практичний аналіз аспектів їх застосування. Визначено підстави для зміни/скасування судових рішень судом касаційної інстанції, розкрито елементи кожної з підстав: істотного порушення вимог кримінального процесуального закону, неправильного застосування закону України про кримінальну відповідальність, невідповідності призначеного судом покарання ступеню тяжкості кримінального правопорушення та особі засудженого. Висвітлено бачення вітчизняних вчених щодо поняття та змісту підстав для скасування/зміни судових рішень судом касаційної інстанції.

Проаналізовано відповідні норми Кримінального процесуального кодексу України, судову практику Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо скасування/зміни судових рішень та підстави, з яких такі рішення прийнято. На прикладах судових рішень Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду висвітлено типові помилки, що були допущені судами попередніх інстанцій, які в результаті потягнули за собою скасування/зміну судових рішень. Зокрема, в статті акцентовано увагу на випадках, коли суд касаційної інстанції може самостійно змінити рішення судів попередніх інстанцій, не використовуючи своє право на скасування судових рішень, та висвітлено актуальну судову практику цього суду з зазначеного питання. Розкрито важливість ролі суду касаційної інстанції, який за допомогою сталої судової практики регулює питання, які потребують законодавчого врегулювання.

Наголошено на недосконалості чинного законодавства, яке регулює поняття та зміст підстав для скасування/зміни судових рішень судом касаційної інстанції та запропоновано спосіб їх вдосконалення, шляхом внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України.

Висвітлено наслідки скасування судових рішень судом касаційної інстанції з призначенням нового судового/апеляційного розгляду та особливості такого розгляду судами першої та апеляційної інстанції після скасування судових рішень.

Ключові слова: кримінальне провадження, касаційний розгляд, суд касаційної інстанції, істотне порушення кримінального процесуального закону, неправильне застосування закону про кримінальну відповідальність, підстави для скасування/зміни судових рішень.

Summary

Skokovska Ya. P. Grounds for cancellation or change of court decisions by the court of cassation: theoretical and practical aspect. – Article.

The article analyzes the grounds for cancellation and/or change of court decisions by the court of cassation, reveals their content, the ratio of application of procedures for cancellation and change of a court decision, makes a practical analysis of aspects of their application. The grounds for changing/cancelling court decisions by the court of cassation have been determined, the elements of each of the grounds have been disclosed: a significant violation of the requirements of the criminal procedural law, incorrect application of the law of Ukraine on criminal liability, inconsistency of the punishment imposed by the court with the degree of severity of the criminal offense and the person of the convicted person. The vision of domestic scientists on the concept and content of grounds for cancellation/change of court decisions by the court of cassation is highlighted.

The relevant norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the judicial practice of the Cassation Criminal Court as part of the Supreme Court on the abolition/change of court decisions and the grounds on which such decisions were made are analyzed. Examples of court decisions of the Cassation Criminal Court as part of the Supreme Court highlight typical mistakes made by the courts of previous instances, which eventually entailed the cancellation/change of court decisions. In particular, the article focuses on cases where the court of cassation can independently change the decisions of the courts of previous instances without using its right to cancel court decisions, and highlights the current judicial practice of this court on this issue. The importance of the role of the court of cassation, which, through sustainable judicial practice, regulates issues that require legislative settlement, is revealed.

It is emphasized the imperfection of the current legislation, which regulates the concept and content of the grounds for cancellation/change of court decisions by the court of cassation and offers a way to improve them by amending the Criminal Procedure Code of Ukraine.

The consequences of cancellation of court decisions by the court of cassation with the appointment of a new trial/appeal and the peculiarities of such consideration by the courts of first and appeal after the cancellation of court decisions are highlighted.

Key words: criminal proceedings, cassation proceedings, cassation court, significant violation of the criminal procedural law, incorrect application of the law on criminal liability, grounds for canceling/changing court decisions.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v33.2023.12>*О. О. Сурілова*

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ РАДИ ЄВРОПИ: СУЧАСНИЙ ВИМІР

Вступ. Стрімкість та багатогранність сучасного цивілізаційного розвитку обумовлює кардинальні зміни, які зачіпають усі сфери суспільного життя, усі правові системи. Разом з цим буття будь якої правової системи ґрунтується на певних традиціях та непорушних цінностях, серед яких непересічне місце займають права людини та навколишнє природне середовище. За захист та збереження своєї природної спадщини та передачу її прийдешнім поколінням несуть спільну відповідальність європейські держави [1] за сприяння Ради Європи.

Постановка проблеми. Європейські народи на початку ХХІ ст. зіткнулися з низкою глобальних викликів, найнебезпечнішим з яких є агресія РФ проти України, що призвела не тільки до комплексного порушення прав людини, але і, як зазначають експерти Лабораторії екологічних досліджень КНДІСЕ до екологічної катастрофи. Знищення лісів через вирубку, масовані обстріли та пожежі серйозно погрожують екосистемам, зменшують лісовий покрив та здатність повітря до самоочищення, призводять до втрати природних ресурсів та знищення життєвого середовища для багатьох видів рослин і тварин [2]. Все це потребує негайного реагування з боку світових та європейських інституцій, передусім Ради Європи, всіх європейських країн та об'єднання зусиль для мінімізації шкоди. Однак, на сьогодні відсутні ефективні міжнародно-правові механізми, здатні запобігти свавіллю агресора та унеможливити порушення прав людини, цілісності екосистем та середовища існування. Бездіяльність світових та європейських інституцій призвела до набуття шкодою транскордонного характеру. Підлив дамби Каховської ГЕС, викиди оксиду азоту та діоксиду сірки, знищення лісів та родючих ґрунтів зумовило глобальні наслідки для довкілля не тільки нашої країни, але всього європейського континенту. Існуюча реальність диктує необхідність дослідження діяльності Ради Європи щодо захисту прав людини та навколишнього природного середовища та вироблення механізмів посилення її ефективності з метою досягнення цілей Ради Європи, задекларованих її Статутом, а саме збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є спільним надбанням європейських народів, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема не нова. На кризу та декларативний характер сучасного міжнародного права неодноразово вказували відомі дослідники – від Н. Charlesworth у 2002 р., R Domingo у 2009 р. до Р. Ranjan у 2023 [3–5]. Істотний внесок у дослідження міжнародно-правових аспектів охорони довкілля та гарантування екологічних прав людини зробили J. Rybacki, D. M. Crane, M. Bonardi, J. Sartee, Aг. Shahid. Однак говорити про повне розкриття досліджуваної тематики зарано.

Метою статті є оцінка ефективності діяльності Ради Європи в сфері захисту прав людини та навколишнього природного середовища в сучасних реаліях та вироблення науково-обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення правових підвалин подальшого розвитку Ради Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. 5–16 червня 1972 р. відбулася Стокгольмська конференція ООН з проблем навколишнього середовища, яка перевела міжнародне природоохоронне співробітництво на якісно новий рівень. Підсумкові документи, прийняті на конференції започаткували нові підходи людства до охорони навколишнього природного середовища та становлення міжнародного права навколишнього середовища [6]. Не лишилася осторонь і Рада Європи.

Правові основи діяльності Ради Європи в сфері охорони навколишнього природного середовища були закладені Конвенцією про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі (1979 р.) Європейською стратегією збереження природи (1990 р.); Всеєвропейською стратегією збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1993 р.); Маастрихтською декларацією "Про збереження природної спадщини Європи" (1993 р.); Конвенцією про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища (1993 р.); Конвенцією про захист навколишнього середовища за допомогою кримінального права (1998 р.)

Разом з цим, фахівці відмічають факт відсутності у міжнародно-правових актах (зокрема, у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.) будь-яких посилань на права людини в сфері екології й не передбачення захисту безпосередньо екологічних прав, оскільки зв'язок між станом навколишнього середовища та правами людини був усвідомлений, тоді, коли основні міжнародно-правові документи в галузі прав людини були вже прийняті» [7; 453]. Зрушення відбулися у 1978р., коли Рада Європи дійшла до висновку що ніхто не має права повільно знищувати життя, забруднюючи джерела життя або завдаючи збитку тому, що забезпечує нинішнє і майбутнє благополуччя і щастя та визнала існування екологічних прав людини, адже вплив довкілля всеосяжний, і неможливо більш відкладати визначення і проголошення прав людини і її обов'язків відносно довкілля, а також пошану цих прав і виконання обов'язків [8]. Щодо Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., вона не містить екологічних прав людини, однак Європейський суд з прав людини виправив цей недолік та за допомогою прецедентних рішень запропонував механізми захисту цієї категорії прав людини опосередковано, зокрема з використанням ст. ст. 3 та 8 Конвенції [9–11].

Всеевропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.) зробила наголос на необхідності всебічного залучення громадськості до збереження біологічного та ландшафтного різноманіття; забезпеченні сталого управління та використання позитивного потенціалу біологічного та ландшафтного різноманіття Європи шляхом забезпечення оптимального використання соціальних і економічних можливостей на національному та регіональному рівнях; покращення інформованості та обізнаності населення в питаннях біологічного та ландшафтного різноманіття, а також активізації участі громадськості в діяльності щодо збереження та збільшення цього різноманіття [12].

На сьогодні права людини та навколишнє середовище є пріоритетним напрямом діяльності Ради Європи. Оскільки втрата біорізноманіття, зміна клімату та загальна деградація світових екосистем мають глибокий глобальний вплив на здійснення прав людини, подолання загроз перетворилося на пріоритет для Ради Європи [13]. Зміна пріоритетів знайшла відображення у встановленні більш сучасних стандартів у сферах прав людини та верховенства права; розробках дорадчих органів Ради Європи; висновках Європейського комітету Європейської соціальної хартії; відповідній прецедентній практиці Європейського суду з прав людини;.

Лідером у процесі зміни пріоритетів є Європейський суд з прав людини. Саме його рішення допомогли змінити міжнародну та національну політику та практику щодо довкілля в інтересах людей, яких це безпосередньо стосується, та суспільства в цілому. Прикладами є покращення захисту від шумового забруднення в Хорватії; нові обмеження, введені щодо промислової діяльності в Румунії; вдосконалення стандартів якості повітря у Грузії; посилення можливостей громадян оскаржувати рішення, що стосуються довкілля у Бельгії і Швеції [13].

Незважаючи на те, що Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не призначена для забезпечення захисту навколишнього середовища як такого і прямо не гарантує права на безпечне, чисте, здорове та стійке довкілля, Конвенція, як розтлумачив Європейський суд з прав людини у своїх прецедентних рішеннях, опосередковано пропонує певний ступінь захисту навколишнього середовища.

Суд дійшов до висновку, що фактори навколишнього середовища можуть впливати на індивідуальні права, передбачені Конвенцією [14]. По-перше, порушення прав людини, які захищені Конвенцією, можуть бути прямим під впливом несприятливих факторів зовнішнього середовища (наприклад, токсичні викиди можуть мати негативний вплив на здоров'я окремих осіб). Органи державної влади можуть бути зобов'язані прийняти заходи для забезпечення того, щоб права людини не постраждали серйозно від впливу несприятливих факторів зовнішнього середовища (*C. Duarte Agostinho and Others v. Portugal and Others*); По-друге, можуть бути порушені певні процесуальні права особи. Суд може зобов'язати органи державної влади дотримувати певні вимоги щодо інформації та комунікації, а також участі в процесах прийняття рішень і доступу до правосуддя (*C. Cinerildiz v. Turkey*); По-третє, за-

хист навколишнього середовища може бути законною метою виправдання обмежень певних прав людини. Суд може обмежити право власності, якщо це необхідно для захисту довкілля (*Hamer v. Belgium*).

Практика Європейського суду з прав людини підтвердила незаперечний взаємозв'язок між захистом навколишнього середовища та правами людини. Нехтування державами екологічними проблемами може означати невиконання своїх зобов'язань, передбачених Конвенцією. Не вжиття заходів запобігання погіршення якості довкілля може означати порушення інших прав, перш за все на охорону здоров'я, та на приватне життя.

Таким чином були створені передумови для визнання права на чисте та здорове довкілля та інших екологічних прав людини на вищому конвенційному рівні. У резолюції ПАРЄ 2396 (2021) було зазначено, що розуміння навколишнього середовища як вирішального фактору для людського розвитку та прав людини поставило перед державами-членами Ради Європи нові правові виклики [14]. Нинішня ситуація все частіше породжує як порушення основних прав так і судові спори.

ПАРЄ слушно зауважила, що оскільки Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить жодних конкретних положень щодо захисту екологічних прав, Європейський суд з прав людини не може достатньо ефективно розглядати справи щодо їх захисту. Юридично обов'язковий інструмент, такий як додатковий протокол до Конвенції, нарешті дав би Суду беззаперечну основу для рішень, що стосуються порушень прав людини внаслідок несприятливого впливу навколишнього середовища на здоров'я, гідність і життя людини та був би стимулом для посилення національного екологічного законодавства та більш орієнтованого на захист підходу Суду.

На нашу думку, визнання права на здорове екологічно безпечне довкілля дозволило б захищати фундаментальне екологічне право незалежно від того, чи було порушено пов'язане право, і, отже, підвищило б значення екологічних прав та рівень захисту прав людини в цілому.

ПАРЄ рекомендувала Комітету міністрів Ради Європи розробити додатковий протокол до Європейської конвенції з прав людини (ETS № 5), а також протокол до Європейської соціальної хартії (ETS № 35 і 163) про право на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля. Крім того, було рекомендовано розпочати підготовку низки конвенцій щодо мінімізації загроз здоров'ю, гідності та життю людини, а також переглянути Рекомендацію СМ/Rec(2016)3 Про права людини та бізнес щодо посилення корпоративної екологічної відповідальності [15].

У проекті протоколу було зазначено, що нові загрози життю, благополуччю та здоров'ю людей пов'язані з відсутністю дій, спрямованих на запобігання сукупній шкоді, завданій окремим особам від погіршення навколишнього середовища внаслідок комерційної експлуатації природи.

Крім того, Суд віддає перевагу антропоцентричному та утилітарному підходу до навколишнього середовища, який перешкоджає захисту природних об'єктів як таких. Прецедентне право Суду передбачає непрямий захист права на навколишнє

середовище лише у разі порушень, які одночасно призводять до порушення інших прав людини, вже визнаних у Конвенції. Чітке ж визнання права на здорове та життєздатне навколишнє середовище було б стимулом для посилення законодавства та більш орієнтованого на захист прав, не тільки нинішнього, але й майбутніх поколінь, підходу Суду.

У проєкті Протоколу пропонується розуміти право на безпечне, чисте, здорове та стійке довкілля, як право нинішнього та майбутніх поколінь жити в недеградованому, життєздатному та гідному середовищі, яке сприяє їх здоров'ю, розвитку і благополуччю, що в цілому відповідає традиційному розумінню фундаментального екологічного права, однак ми пропонуємо доповнити визначення вказівкою на екологічно безпечне природне середовище. Проєкт також містить процесуальні екологічні права.

У проєкті наводяться загальні принципи забезпечення цього права. Відмітимо, що зазначені принципи, в цілому дублюють принципи, сформульовані ще Декрацією РІО у 1992 р., однак набувають більш сучасного сенсу. Так принцип рівності нинішнього та прийдешніх поколінь розуміється як принцип трансгенераційної відповідальності, справедливості та солідарності та передбачає не тільки право на користування корисними властивостями природи, але і обов'язок захищати навколишнє середовище та біорізноманіття, а також запобігати будь-якій непоправній і незворотній шкоді життю на Землі, щоб забезпечити право наступних поколінь жити в безпечному, чистому, здоровому та сталому середовищі, а також гарантії використання та управління в екологічно сталий спосіб. Принцип доповнюється принципом екологічної недискримінації на підставі приналежності до того чи іншого покоління, групи, або народу.

Принципи попередження та перестороги доповнюються принципами нерегресії та принципом *in dubio pro natura*, що слід привітати. Принцип *in dubio pro natura* тобто якщо є сумніви, то вони трактуються на користь навколишнього середовища, поступово завойовує підтримку фахівців [16]. Незважаючи на тенденцію розгляду цього принципу разом із запобіжним, *in dubio pro natura* є самодостатнім і автономним принципом, як в епістемологічному, так і в практичному плані.

Всесвітня декларація про верховенство права в навколишньому середовищі, прийнята Міжнародним союзом охорони природи (МСОП) у 2016

перераховує серед своїх 13 принципів *in dubio pro natura*, який було описано наступним чином: «У разі виникнення сумнівів, усі справи в судах та адміністративних органах повинні бути вирішені таким чином, щоб найбільше сприяти захисту та збереженню навколишнього середовища. Перевага надається альтернативам які є найменш шкідливими для навколишнього середовища. Дії не вживаються, коли їх потенційний негативний вплив на навколишнє середовище є непропорційним по відношенню до отриманої вигоди» [17]. Принцип означає тлумачення всіх сумнівів на користь природи. Критерій *in dubio pro natura* працює як герменевтичний – тлумачний для органів державної влади, а також для судів і трибуналів. Конституціоналізація принципу *in dubio pro natura* сприяє всебічній екологізації всіх правових систем, галузей права та законодавства всіх рівнів.

Відповідно до статті 15 Конвенції не допускається відступ від положень цього Протоколу, за винятком його статті 7 b, положення якої проголошують таке: якщо проект, програма чи політика мають вплив на навколишнє середовище та біорізноманіття, кожен має право отримати попередні консультації, щоб бути вислуханими органами, що приймають рішення щодо дозволу та розвитку цього проекту.

Висновки. Право Ради Європи динамічно розвивається зі зміною потреб цивілізаційного розвитку європейського континенту, який не тільки призводить до економічного підйому та процвітання європейців, але є невід'ємним від проблем та ризиків. Найбільш значущою загрозою в є екологічна криза, пов'язана зі зміною клімату, втратою біорізноманіття, деградацією природи, екоцидом, який зазнала Україна, в результаті агресивних дій РФ. Під загрозою опинилися права людини. Осмислення ситуації зумовило бачення навколишнього середовища, як вирішального фактору для їх захисту. Змінилися пріоритети Ради Європи. Сьогодні це довкілля та права людини. Правова система Ради Європи розвивається, намагаючись забезпечити високі правові стандарти їх захисту, що наразі неможливо, оскільки Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод не містить права на екологічно безпечне навколишнє середовище. Конвенція тільки опосередковано пропонує певний ступінь захисту цього права, а ЄСПЛ може забезпечити тільки непрямий його захист лише у разі порушень, які одночасно призводять до порушення вже визнаних у Конвенції прав людини. ПАРЄ запропонувала підвищити захист шляхом прийняття додаткового протоколу «Про право на безпечне, чисте, здорове та стале довкілля» до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та надала проект протоколу. Проект декларує право людини на чисте здорове навколишнє природне середовище та пропонує основні принципи його захисту.

Його прийняття відбуватиметься із додержанням принципу сталого розвитку та означатиме подальшу екологізацію всієї правової системи Ради Європи, закріплення сучасних пріоритетів Ради Європи та ознаменуватиме зміну підходу Європейського Суду з прав людини з антропоцентричного на екоцентричний при розгляді відповідної категорії справ.

Література

1. Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy. Council of Europe. URL: <https://www.cbd.int/doc/nbsap/rbsap/pebls-rbsap.pdf>
2. RUSSIAN MASS DESTRUCTION OF THE NATURAL ENVIRONMENT IN UKRAINE VOLUME I: INDIVIDUAL RESPONSIBILITY August 2023 URL: https://uba.ua/documents/1PR/Vol_I-Individual_Responsibility_
3. Charlesworth H. International Law: A Discipline of Crisis. *The Modern Law Review* Vol. 65, № 3 (May, 2002), pp. 377–392 URL: <https://www.jstor.org/stable/1097579>
4. Rafael Domingo, The Crisis of International Law, 42 *Vanderbilt Law Review* 1543 (2021) URL: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol42/iss5/4>
5. Prabhash Ranjan The crisis in international law. Securitisation, populism, and protectionism threaten on the core universal values enshrined in international law URL: <https://www.thehindu.com/2023>.
6. Гузь В.М. «Стокгольмський» період історії розвитку міжнародно-правової охорони видів дикої фауни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія ПРА-ВО. Випуск 34. Том 3. С. 136–140. С. 137.

7. Коваленко В.В. Практика європейського суду з прав людини – зв'язок довілля і прав людини *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №6. С. 452–456. URL: http://lsej.org.ua/6_2019/115.pdf
8. *Environmental Law Review*, 1978. P. 423 URL: https://law.lclark.edu/law_reviews/environmental_law/
9. *Case of Lyppez Ostra v. Spain* URL: <https://hudoc.echr.coe.int> >
10. *Case of Guerra and Others v. Italy* URL: <https://hudoc.echr.coe.int> >
11. *Case of Hamer v. Belgium* URL: <https://hudoc.echr.coe.int> > та ін.
12. Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994>
13. Council of Europe. Human rights and the environment. URL: <https://www.coe.int/en/web/impact-convention-human-rights/home#/>
14. Resolution 2396 (2021) Anchoring the right to a healthy environment: need for enhanced action by the Council of Europe URL: <https://pace.coe.int/en/files/29499/html>
15. Recommendation CM/Rec(2016)3 du Comité des Ministres aux Etats membres URL: <https://rm.coe.int/human-rights-and-business-recommendation>
16. Serena Baldin, Sara de Vido. The in dubio pro natura principle: an attempt of a comprehensive legal reconstruction. *Revista General de Derecho Público Comparado* 2022. № 32. Pp. 168–199. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/2022INDUBIOPRONATURA.pdf>
17. IUCN World Declaration on the Environmental Rule of Law URL: <https://www.iucn.org/our-union/commissions>

Анотація

Сурілова О. О. Пріоритетні напрями діяльності ради Європи: сучасний вимір. – Стаття.

Стаття присвячена діяльності Ради Європи в сфері захисту прав людини та охорони навколишнього природного середовища, які на сьогодні є пріоритетними для Ради Європи, як це підкреслено у резолюції ПАРЕ 2396 (2021). Аналіз резолюції дозволив авторці дійти до висновку, що розуміння навколишнього середовища як вирішального фактору для людського розвитку та прав людини поставило перед державами-членами Ради Європи нові правові виклики, серед яких набуття довіллям небезпечних властивостей внаслідок зміни клімату, втрати біорізноманіття, деградації довілля. Найпотужнішим викликом на початку тисячоліття є агресія РФ проти України, одним з проявів якої є екоцид, який вже набув транскордонного характеру. Європейські держави мають реагувати на небезпеку з метою мінімізації її наслідків. У статті підкреслюється, що з найбільшою ефективністю це можливо зробити співпрацюючи в рамках Ради Європи. Констатується, що пріоритетним напрямом діяльності Ради Європи з моменту її заснування був захист прав людини, але екологічні права не попадали в сферу інтересів організації і не були передбачені у Європейській конвенції з захисту прав людини та основоположних свобод. У статті підкреслюється, що зрушення відбулися в 70 рр. ХХ ст., коли була прийнята низка документів, спрямованих на захист довілля Європи. Щодо екологічних прав людини, їх захист здійснювався опосередковано завдяки прецедентній практиці ЄСПЛ, який винайшов зв'язок між правами людини, передбаченими конвенцією, та порушенням екологічних прав. Суд створив передумови для визнання права на екологічно безпечне довілля та інших екологічних прав людини на вищому конвенційному рівні. ПАРЕ запропонувала прийняти додатковий протокол до Європейської конвенції з захисту прав людини та основоположних свобод та представила його проект, який суттєво змінив підходи до розуміння основного екологічного права та його судового захисту з утилітарного на екоцентричний та розширив перелік та зміст принципів охорони довілля та захисту екологічних прав людини. У статті зроблений висновок про те, що прийняття протоколу призведе до екологізації всієї правової системи Ради Європи у відповідності до принципу сталого розвитку.

Ключові слова: Рада Європи, права людини, пріоритети Ради Європи, ЄСПЛ, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Протокол «Про право на безпечне та стале довілля», принципи права Ради Європи, in dubio pro natura, сталий розвиток.

Summary

Surilova O. O. Priority areas of activity of the Council of Europe: modern dimension. – Article.

The article is devoted to the activities of the Council of Europe in the field of protection of human rights and protection of the environment, which are currently priorities for the Council of Europe, as emphasized in PACE resolution 2396 (2021), where it was stated that understanding the environment as a decisive factor for human development and human rights posed new legal challenges to the member states of the Council of Europe, including the acquisition of dangerous properties by the environment as a result of climate change, loss of biodiversity, and environmental degradation. The most powerful challenge at the beginning of the millennium is the aggression of the Russian Federation against Ukraine, one of the manifestations of which is ecocide, which has already acquired a cross-border character. European states must respond to danger in order to minimize its consequences. The article emphasizes that this can be done most effectively by cooperating within the framework of the Council of Europe. It is noted that the priority area of activity of the Council of Europe since its foundation was the protection of human rights, but environmental rights did not fall within the scope of the organization's interests and were not provided for in the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The article emphasizes that the changes took place in 1970. 20th century a number of documents aimed at protecting Europe's environment were adopted, but with regard to human environmental rights, their protection was indirectly carried out thanks to the precedent practice of the ECHR, which invented a link between human rights provided for in the convention and the violation of environmental rights. Prerequisites were created for the recognition of the right to an ecologically safe environment and other environmental human rights at the highest convention level. The PACE proposed to adopt an additional protocol to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and presented its draft, which significantly changed the approaches to the understanding of basic environmental law and its judicial protection from utilitarian to ecocentric and expanded the list and content of the principles of environmental protection and protection of environmental human rights. The article concludes that its adoption will lead to the greening of the entire legal system of the Council of Europe in accordance with the principle of sustainable development.

Key words: Council of Europe, Human Rights, priorities of the Council of Europe, ECtHR, Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Protocol "On the right to a safe and sustainable environment", principles of Council of Europe law, in dubio pro natura, sustainable development.

УДК 336.717
DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v33.2023.13>

Р. С. Южека

КІБЕРБЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Постановка проблеми. У сучасному світі, де цифрові технології все більше проникають у різні сфери життя, кібербезпека стає однією з найбільш актуальних проблем, з якими стикаються уряди, організації та приватні особи. В умовах постійного розвитку та застосування інформаційно-комунікаційних технологій, кіберзагрози стають все більш складними та небезпечними.

Одним з ключових гравців, який потребує особливої уваги з точки зору кібербезпеки, є Національний банк України (далі – НБУ). Як центральний банк країни, НБУ відіграє критичну роль у забезпеченні стабільності фінансової системи та збереженні довіри громадян до банківської сфери.

Проте, в умовах воєнного стану, кіберзагрози для НБУ стають ще більшим викликом. Ворогів необхідно вдосконалювати свої методи атак, використовуючи нові технології та підходи для здійснення кібернетичних нападів. Напади на фінансову систему можуть мати катастрофічні наслідки для економіки країни, викликаючи паніку серед населення та порушуючи стабільність фінансових ринків [1, с. 45].

Тому, наукова стаття має на меті дослідити проблему кібербезпеки НБУ в умовах воєнного стану. Вона спрямована на аналіз ризиків та загроз, з якими стикається НБУ, а також на пошук ефективних заходів та рекомендацій щодо зміцнення кібербезпеки цього важливого інституту. Дослідження такого важливого аспекту забезпечення безпеки фінансової системи в умовах воєнного стану може мати практичне значення для НБУ та сприяти розробці ефективних стратегій захисту від кібернетичних загроз.

Стаття базується на системному аналізі та науковому підході до вивчення проблеми кібербезпеки. Вона складається з аналізу поточного стану кібербезпеки НБУ, ідентифікації основних загроз та ризиків, а також розгляду різних стратегій та технологій, які можуть бути використані для підвищення рівня захисту.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб виявити слабкі місця та ризики в кібербезпеці НБУ в умовах воєнного стану та запропонувати рекомендації та стратегії для їх запобігання та мінімізації наслідків можливих кібератак. В результаті цього дослідження, ми сподіваємося сприяти зміцненню кібербезпеки Національного банку України та підвищенню стійкості фінансової системи країни в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Загрози кібербезпеці в умовах воєнного стану можуть бути серйозним викликом для Національного банку України (НБУ). До основних загроз варто віднести наступні:

1. Фішинг.
2. Віруси та шкідливі програми.
3. DDoS атаки.
4. Атаки на інфраструктуру.

Фішинг є одним з найпоширеніших видів кібератак, які становлять серйозну загрозу для кібербезпеки в умовах воєнного стану. Основна мета фішингової атаки полягає в тому, щоб зловмисники отримали конфіденційну інформацію, таку як паролі, номери карток або особисті дані користувачів [2, с. 187].

Умови воєнного стану можуть створювати напружену атмосферу та збільшувати небезпеку фішингових атак. Зловмисники можуть використовувати цей час, щоб маскуватися під НБУ або банки та надсилати електронні листи з виглядом офіційних повідомлень. Ці листи можуть містити посилання на підроблені веб-сайти, які створені з метою викликати довіру інших осіб і отримати їхні конфіденційні дані.

Для захисту від фішингу в умовах воєнного стану, НБУ може вживати такі заходи:

– Спільне навчання та інформування. НБУ повинен проводити постійне навчання своїх співробітників та клієнтів щодо методів виявлення фішингових атак і практик безпеки. Це допоможе підвищити усвідомленість і здатність виявляти підозрілі електронні листи та веб-сайти.

– Фільтрація спаму. НБУ може використовувати спеціалізовані програми фільтрації спаму, які допомагають виявляти та блокувати фішингові листи, перед тим як вони досягнуть адресатів.

– Багатофакторна аутентифікація. НБУ може впровадити систему багатофакторної аутентифікації, яка вимагає додаткових перевірок, крім введення паролю, для підтвердження ідентифікації користувача. Це може включати використання одноразових паролів, біометричних даних або фізичних пристроїв аутентифікації.

– Система сповіщень. НБУ може встановити систему сповіщень, яка повідомляє клієнтів про потенційно шкідливі або підозрілі активності. Клієнти можуть бути попереджені про підроблені електронні листи або підроблені веб-сайти, щоб запобігти їх використанню.

– Моніторинг та виявлення. НБУ повинен мати механізми моніторингу та виявлення фішингових атак, які допомагають вчасно виявляти та реагувати на підозрілі активності. Це може включати використання систем виявлення і запобігання вторгнень, аналіз логів та інші методи контролю [3, с. 167].

Дані заходи допоможуть НБУ зменшити ризик фішингових атак та забезпечити більшу безпеку в умовах воєнного стану. Однак, важливо пам'ятати, що постійне оновлення заходів безпеки та своєчасне реагування на нові загрози є необхідними для забезпечення ефективного захисту.

Також в умовах воєнного стану загроза від вірусів та шкідливих програм значно зростає, оскільки зловмисники використовують цей час для збільшення своєї активності та поширення шкідливих програм. Надамо деталізований опис цих загроз:

1. Віруси. Віруси є програмами, які розповсюджуються шляхом зараження інших файлів або програм. Вони можуть завдати шкоди інформаційним системам, виконуючи різноманітні шкідливі дії, включаючи знищення даних, блокування доступу до ресурсів або отримання нелегального доступу до конфіденційної інформації.

2. Трояни. Троянські програми представляють собою шкідливі програми, які приховані під надійними або корисними додатками. Після встановлення троян може здійснювати шпигунські дії, збирати конфіденційну інформацію, таку як паролі або банківські реквізити, або навіть надавати зловмиснику дистанційний доступ до інформаційних систем [4, с. 77].

3. Шпигунське програмне забезпечення. Шпигунське програмне забезпечення або шпигунські програми приховано встановлюються на системі з метою збору конфіденційної інформації без відома користувача. Вони можуть перехоплювати введені дані, переглядати веб-сторінки або перехоплювати комунікацію, що загрожує безпеці інформації.

4. Інші шкідливі програми. Окрім вірусів, троянів та шпигунського програмного забезпечення, існує багато інших видів шкідливих програм, таких як рандомізатори, шифрувальники, ботнети тощо. Вони можуть використовуватися для злому систем, збирання інформації або виконання розподілених атак, таких як DDoS-атаки [5, с. 21].

Для захисту від цих загроз, НБУ повинен вживати наступні заходи:

– Встановлення та оновлення антивірусного програмного забезпечення. Антивірусне програмне забезпечення допомагає виявляти та блокувати шкідливі програми, включаючи віруси, трояни та шпигунське програмне забезпечення. Регулярне оновлення антивірусного ПЗ дозволяє виявляти нові загрози та забезпечувати оптимальний рівень захисту.

– Файрвол. Встановлення та налаштування файрволу допомагає контролювати мережевий трафік і блокувати небажану активність, включаючи спроби нелегального доступу до систем.

– Регулярні оновлення програмного забезпечення. Важливо встановлювати всі необхідні патчі та оновлення для операційних систем, браузерів, програм та інших компонентів, що використовуються в інформаційних системах НБУ. Це дозволить усунути вразливості, які можуть бути використані зловмисниками.

– Перевірка на виявлення шкідливого програмного забезпечення. Регулярне проведення сканування систем на наявність вірусів, троянів та інших шкідливих програм допомагає виявити та видалити їх з комп'ютерів та мережі.

– Контроль прав доступу. НБУ повинен встановити строгий контроль прав доступу до своїх інформаційних систем. Це означає встановлення індивідуальних облікових записів для співробітників, обмеження прав доступу до конфіденційної інформації та впровадження принципу найменшого доступу (Least Privilege), щоб мінімізувати ризики несанкціонованого доступу.

– Системи виявлення вторгнень. Використання систем виявлення вторгнень (Intrusion Detection Systems, IDS) та систем виявлення та запобігання вторгнень (Intrusion Detection and Prevention Systems, IDPS) дозволяє виявляти та реагувати на вторгнення та атаки шкідливого ПЗ.

– Користувацька освіта. Важливо проводити навчання та нагадування співробітникам про ризики вірусів та шкідливих програм, а також про необхідність дотримання безпечних практик використання комп'ютерів та мережі.

Вважаємо, що саме ці заходи допоможуть зменшити ризик від вірусів та шкідливих програм і забезпечити більшу кібербезпеку в умовах воєнного стану. Проте, важливо пам'ятати, що кіберзагрози постійно еволюціонують, тому необхідно постійно оновлювати та підтримувати високий рівень захисту інформаційних систем.

DDoS-атаки (розподілений деніал сервісу) є серйозною загрозою для кібербезпеки фінансових установ, включаючи Національний банк України (НБУ), особливо в умовах воєнного стану [6, с. 130].

DDoS-атака полягає в намаганні перевантажити цільовий сервер або мережу шляхом надсилання великого обсягу запитів з багатьох джерел одночасно. Це призводить до перевантаження мережевих ресурсів та відмови в обслуговуванні легітимних користувачів.

В умовах воєнного стану загострюється кібербойова активність, оскільки зловмисники можуть сприймати цей час як період зниженої обороноздатності та збільшувати свою активність. Це може призвести до зростання кількості та інтенсивності DDoS-атак на фінансові установи, включаючи НБУ.

DDoS-атаки можуть мати серйозні наслідки для фінансових установ. Вони можуть призвести до перешкоджання нормальному функціонуванню інтернет-сервісів, зниження доступності веб-сайтів, онлайн-банкінгу та інших систем, що використовуються для фінансових операцій. Це може порушити роботу клієнтів та викликати негативний вплив на довіру до фінансової установи [7, с. 334].

Заходи захисту від DDoS-атак: Для захисту від DDoS-атак фінансові установи, включаючи НБУ, повинні вживати наступні заходи:

– Використання систем виявлення та запобігання DDoS (DDoS Detection and Prevention Systems): Ці системи дозволяють виявляти атаки та блокувати шкідливий трафік, перешкоджаючи його надходженню до цільових серверів.

– Резервне копіювання та масштабування інфраструктури: Забезпечення наявності резервних серверів та мережевих ресурсів допомагає розподілити навантаження та забезпечити нормальне функціонування в разі атаки.

– Фільтрація мережевого трафіку: Використання фільтрів мережевого трафіку дозволяє блокувати шкідливий трафік, що міститься у DDoS-атаках, тим самим зменшуючи їх вплив.

– Використання розподілених CDN-систем (Content Delivery Network): CDN-системи допомагають розподілити навантаження на різні сервери та мережеві вузли, забезпечуючи швидку доставку контенту та знижуючи вразливість до DDoS-атак.

– Співпраця з провайдерами мережевого зв'язку: Важливо підтримувати контакт з провайдерами мережевого зв'язку та виявляти атаки DDoS. Провайдери можуть надавати підтримку та допомогу у виявленні та мінімізації впливу атаки.

Саме ці заходи допоможуть зменшити ризик від DDoS-атак та забезпечити більшу стійкість фінансових установ, включаючи Національний банк України, під час воєнного стану.

Атаки на інфраструктуру, включаючи центри обробки даних та комунікаційні вузли Національного банку України (НБУ), є серйозною загрозою в умовах воєнного стану. Надамо детальний опис цієї загрози:

1. Фізичні атаки. Умови воєнного стану можуть сприяти зростанню фізичних атак на інфраструктуру НБУ. Це можуть бути напади на фізичну безпеку, злам замків, вторгнення до приміщень або знищення обладнання. Зловмисники можуть мати за мету зупинити або пошкодити роботу систем НБУ, перервати фінансове обслуговування або спричинити втрату важливих даних [8, с. 147].

2. Вплив на функціонування. Атаки на інфраструктуру можуть призвести до зупинки або обмеження функціонування інформаційних систем НБУ. Це може перешкоджати виконанню фінансових операцій, обробці та передачі даних, а також забезпеченню зв'язку з іншими фінансовими установами та клієнтами.

3. Втрати даних. Атаки на інфраструктуру можуть призвести до втрати важливих даних НБУ. Це може мати серйозні наслідки для фінансової стабільності та безпеки. Втрата даних може включати фінансову інформацію, конфіденційну інформацію клієнтів, резервні копії та інші важливі дані, які є необхідними для нормального функціонування НБУ [9, с. 641].

Для захисту від атак на інфраструктуру НБУ під час воєнного стану необхідно вживати наступні заходи:

– Фізична безпека. Забезпечення належної фізичної безпеки приміщень та інфраструктури НБУ, включаючи системи контролю доступу, відеоспостереження та охорону.

– Резервне копіювання даних. Регулярне резервне копіювання важливих даних та зберігання їх на захищених місцях. Це допоможе відновити дані у разі їх втрати або пошкодження.

– Захист мережі. Використання захисних механізмів, таких як мережеві брандмауери, інтра- та інтернет-периметри, що дозволять контролювати трафік та виявляти потенційно шкідливі активності.

– Фізична резервування. Резервування критичних систем та обладнання, таких як сервери та комунікаційні вузли, для забезпечення неперервного функціонування в разі атаки або пошкодження.

– Спостереження та виявлення інцидентів. Використання систем моніторингу та виявлення інцидентів для раннього виявлення атак і швидкого реагування на них.

– Контроль доступу. Забезпечення контролю доступу до критичних систем та обмеження привілеїв користувачів, щоб унеможливити несанкціонований доступ [10, с. 733].

Тому, вважаємо, що дані заходи допоможуть зменшити ризик атак на інфраструктуру Національного банку України та забезпечити надійний захист в умовах воєнного стану.

Висновки. Отже, кібербезпека НБУ в умовах воєнного стану є критично важливою задачею для забезпечення безпеки фінансових систем та функціонування економіки країни. Умови воєнного стану створюють нові виклики і загрози, які можуть призвести до збільшення кількості та складності кібератак на НБУ.

Загрози кібербезпеці включають фішинг, віруси, DDoS-атаки та атаки на інфраструктуру. Ці атаки можуть мати наслідки, такі як крадіжка конфіденційної інформації, перешкоджання роботі фінансових систем, вплив на грошові потоки та навіть зруйнування інфраструктури.

Для ефективного захисту кібербезпеки НБУ в умовах воєнного стану необхідно вживати цілісний набір заходів. Це включає використання сучасних технологій та рішень для виявлення, запобігання та реагування на кібератаки. Також необхідно забезпечити фізичну безпеку приміщень та інфраструктури, резервне копіювання даних, захист мережі та спостереження за інцидентами.

Співпраця з провайдерами мережевого зв'язку та залучення експертів з кібербезпеки також мають велике значення для успішної боротьби з кіберзагрозами.

Забезпечення кібербезпеки НБУ в умовах воєнного стану є невід'ємною частиною загальної безпекової стратегії країни. Тільки за умови ефективного захисту від кіберзагроз можна забезпечити нормальне функціонування фінансових систем та зберегти довіру громадськості до банківської системи.

Перспективи подальших досліджень. Національний банк України повинен приділити належну увагу кібербезпеці та вжити всіх необхідних заходів для запобігання та виявлення кібератак в умовах воєнного стану. Це має включати планування, навчання персоналу, впровадження технічних та організаційних заходів, а також постійний моніторинг та оновлення кібербезпекових заходів. Тільки таким шляхом можна забезпечити стійкість фінансової системи в умовах загострення конфлікту та воєнного стану.

Література

1. Гаруст Ю. В. Фінансово-економічна безпека як запорука сталого розвитку банківської установи. *Форум права*. 2019. № 1. С. 42–48.
2. Кравчук Н. Я. Фінансова безпека: Навчально-методичний посібник. Тернопіль: Вектор, 2018. 277 с.
3. Кириченко О. А. Вплив зовнішніх боргів на економічну безпеку українських банків. *Механізм регулювання економіки*. 2018. № 1. С. 160–169.
4. Зачосова Н. В. Особливості забезпечення фінансової безпеки комерційних банків в Україні. *Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції*. 2021. № 4. С. 74–78.
5. Барановський О. Специфіка фінансової безпеки в банківській сфері. *Вісник Національного банку України*. 2018. № 9. С. 17–23.
6. Дмитрова О. С. Класифікація загроз та ризиків економічної безпеки. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. С. 124–132.
7. Горалько О. В. Фінансова безпека банків у системі забезпечення фінансової безпеки держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 2. С. 328–337.

8. Вартість банківського бізнесу : монографія. А. О. Єпіфанов, С. В. Леонов, Й. Хабер та ін; за заг. ред. д-ра екон. наук А. О. Єпіфанова та д-ра екон. наук С. В. Леонова. Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2020. 295 с.

9. Василик О. Фінансова безпека. Економічна енциклопедія: у 3 т. Т. 3 О. Василик, С. Мочерний. Київ: Вид. центр «Академія», 2018. 952 с.

10. Шаповал Л.П. Напрями оптимізації менеджменту фінансової безпеки комерційного банку. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2019. Вип. 9. С. 730–736.

Анотація

Южека Р. С. Кібербезпека Національного банку України в умовах воєнного стану. – Стаття.

Визначено, що кібербезпека Національного банку України в умовах воєнного стану є актуальним дослідженням, котре демонструє вплив воєнного стану на кібербезпеку банківської системи України. У статті розглядається важливість забезпечення надійності та захисту інформаційно-комунікаційних систем Національного банку України у складних умовах збройного конфлікту.

Автор аналізує загрози, з якими стикається Національний банк України під час воєнного стану, такі як кібератаки, розповсюдження зловмисного програмного забезпечення, соціальний інжиніринг та інші. Також у статті аналізуються та розкриваються основні проблеми, з якими стикається кібербезпека Національного банку України, і пропонуються ефективні стратегії та рішення для підвищення рівня захисту.

Стаття також оглядає сучасні практики кібербезпеки, включаючи впровадження мультифакторної аутентифікації, шифрування даних, моніторинг та виявлення вторгнень, а також навчання персоналу щодо кібербезпеки. Автор звертає увагу на важливість співпраці з іншими банками, урядовими органами та кібербезпековими компаніями для обміну інформацією та координації дій.

Дана робота наголошує на тому, що воєнний стан створює нові виклики для кібербезпеки Національного банку України, але водночас відкриває можливості для впровадження нових технологій, поліпшення захисту та вдосконалення кібербезпеки Національного банку України. Подолання цих викликів вимагає постійного оновлення кібербезпекових політик та стратегій, а також залучення ресурсів та експертизи для ефективного реагування на загрози.

Дана стаття являє собою корисне джерело інформації для фахівців з кібербезпеки, керівників банків та урядових органів, а також для всіх, хто цікавиться захистом фінансової системи в умовах воєнного стану. Автор надає практичні поради та рекомендації, які можуть бути використані для підвищення кібербезпеки Національного банку України та забезпечення стабільності фінансової системи в умовах кризи.

Ключові слова: кібербезпека, Національний банк України, воєнний стан, інформаційно-комунікаційні системи, кібератаки, шкідливе програмне забезпечення, соціальна інженерія.

Summary

Yuzheka R. S. Cyber security of the NBU under the conditions of marital state. – Article.

It has been determined that cyber security of the National Bank of Ukraine (NBU) in the conditions of a state of war is a relevant research topic that showcases the impact of the state of war on the cyber security of Ukraine's banking system. The article discusses the importance of ensuring the reliability and protection of NBU's information and communication systems in complex conditions of armed conflict.

The author analyzes the threats faced by the NBU during a state of war, such as cyber-attacks, proliferation of malicious software, social engineering, and others. The article also examines and elucidates the main challenges encountered by NBU's cyber security and proposes effective strategies and solutions to enhance the level of protection.

The article further reviews contemporary cyber security practices, including the implementation of multi-factor authentication, data encryption, monitoring and intrusion detection, as well as personnel training in cyber security. The author draws attention the significance of collaboration with other banks, government agencies, and cyber security companies for information exchange and coordination of actions.

This work highlights that a state of war presents new challenges for NBU's cyber security but also opens up opportunities for the adoption of new technologies, improvement of defense, and enhancement of NBU's cyber security. Overcoming these challenges requires continuous updating of cyber security policies and strategies, as well as mobilization of resources and expertise for effective response to threats.

This article serves as a valuable source of information for cyber security professionals, bank executives, government agencies, and anyone interested in safeguarding the financial system in the context of a state of war. The author provides practical advice and recommendations that can be utilized to enhance NBU's cyber security and ensure stability of the financial system in crisis conditions.

Key words: cyber security, National Bank of Ukraine, state of war, information and communication systems, cyber-attacks, malicious software, social engineering.

УДК 347.736:[340.136]
DOI <https://doi.org/10.32782/npnuola.v33.2023.14>

К. Ю. Яценко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИВЕДЕННЯ НЕПЛАТОСПРОЖНИХ БАНКІВ З РИНКУ: РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. З часів Світової фінансової кризи 2007–2009 років була проведена значна робота в Україні і в світі з метою запровадження ефективного регулювання виведення неплатоспроможних банків з ринку. Однак недавній колапс чотирьох банків в США (Silicon Valley Bank, Signature Bank, First Republic Bank, та Heartland Tri-State Bank) і швейцарського банку Credit Suisse, а також можливе поширення ризиків у фінансовому секторі викликали необхідність переглянути правове регулювання і визначити питання, що потребують вдосконалення [1; 2]. Це також актуально для України, яка попри війну і необхідність запроваджувати спеціальні заходи у фінансовому секторі з метою збереження фінансової стабільності повинна продовжувати провадження довоєнних реформ, імплементацію найкращих міжнародних практик і приведення свого законодавства у відповідність до законодавства ЄС.

Оцінка стану літератури. Дослідженням окремих питань правового регулювання виведення неплатоспроможних банків з ринку займалися такі вчені, як Anna Gelpert, Andromachi Georgosouli, Christos Hadjiemmanuil, Jan Pys, Matthias Naentjens, Marco Lamandini, Rosa Lastra, Matthias Lehmann, Irit Mevorach та інші. В Україні окремі аспекти виведення неплатоспроможних банків з ринку розглядали у своїх роботах такі науковці, як Р. П. Бойчук, Д. О. Гетманцев, О. В. Ільницький, О. М. Лобач, А. А. Нечай, П. С. Пацурківський, Л. А. Савченко, Ю. Г. Собчук, О. А. Швагер, Н. Я. Якимчук та інші.

Метою статті є системна характеристика правового регулювання виведення неплатоспроможних банків з ринків в Україні і світі, визначення прогалин та наступних кроків розвитку.

Виклад основного матеріалу. Світова фінансова криза 2007–2009 років виявила серйозні недоліки у правовому регулюванні виведення неплатоспроможних банків з ринку. Однією із ключових подій цього періоду стало банкрутство банку Lehman Brothers Holdings, Inc. (далі – «Lehman Brothers») 15 вересня 2008 року. Держава не врятувала банк і Lehman Brothers довелося подати заяву про банкрутство [3, с. 5–6]. Через високу взаємопов'язаність установ фінансового сектору із США криза пе-

рейшла на у Великобританію на банк Northern Rock, а потім швидко поширилася по інших країнах [4, с. 18]. Деякі банки були занадто великими, щоб можна було дозволити допустити їхню неплатоспроможність через можливий системний вплив і загрозу для фінансової стабільності («too big to fail») [4, с. 5; 5, с. 78]. Щоб запобігти катастрофічних наслідків, європейські країни почали масово надавати державну фінансову підтримку для порятунку неплатоспроможних банків (bailout). Так, Європейська комісія надала згоду на державну підтримку банків у загальному розмірі 3,892,6 млрд євро (29,8 відсотка ВВП ЄС у 2013 році) на гарантії за зобов'язаннями з 2008 по 2014 роки. Крім того, 440 млрд (3,4 відсотка ВВП ЄС) держави ЄС витратили на рекапіталізацію європейських банків з 2008 по 2014 роки [5, с. 78]. Загалом, між 2007 і 2009 роками у всьому світі було націоналізовано 29 банків, які вважалися такими, що мають системне значення [4, с. 18–19].

Обидва підходи, що застосовувалися під час кризи – надання державної підтримки для врятування банків занадто великих, щоб збанкрутувати (“too big to fail”), або ліквідація – не виявилися оптимальними. Державна підтримка спонукала системні банки здійснювати більш ризиковану діяльність, яку би вони не здійснювали за відсутності такої підтримки. Підтримка створювала впевненість, що держава візьме на себе врегулювання наслідків надмірно ризикової діяльності і не допустить банкрутства, що в свою чергу поглиблювало проблему ризику недобросовісності (moral hazard). Інший підхід, ліквідація, поглиблював потрясіння фінансового сектору і економіки вцілому [6, с. 74–75].

Як наслідок, у вересні 2008 року Група двадцяти G20 та інші лідери визнали, що ефективне законодавство для врегулювання фінансових установ є необхідним для забезпечення фінансової стабільності та обмеження ризику недобросовісності. Вони закликали переглянути існуюче на той момент правове регулювання, що і було зроблено Радою Фінансової Стабільності, Базельським Комітетом з питань банківського нагляду при Банку міжнародних розрахунків, Міжнародним валютним фондом та Світовим банком [3, с. 9].

Рада фінансової стабільності. У 2009 році Форум фінансової стабільності, попередник Ради фінансової стабільності, опублікував **Принципи транскордонного співробітництва з управління кризою**. Як зазначено у преамбулі, ці Принципи включають зобов'язання співпраці між різними органами, включаючи органи нагляду, центральні банки і міністерства фінансів, у підготовці до врегулювання і врегулюванні фінансових криз. Вони також зобов'язують забезпечити, щоб фінансові установи підготували адекватні плани на випадок надзвичайних ситуацій [7].

За закликом лідерів G20 Рада фінансової стабільності також запропонувала заходи для вирішення проблеми фінансових установ занадто великих, щоб збанкрутувати. У 2010 році такі заходи були схвалені лідерами G20 і повинні включати розробку міжнародного стандарту, який встановлює зобов'язання, інструменти та повноваження, щоб дозволити органам влади здійснювати врегулювання неплатоспроможних фінансових установ вчасно і без використання коштів платників по-

датків. Таким стандартом стали «**Ключові характеристики ефективних режимів врегулювання фінансових установ**» Ради фінансової стабільності (далі – «Ключові характеристики...»), опубліковані у 2011 році [8].

«Ключові характеристики...» передбачають, що органи врегулювання повинні мати широкий спектр інструментів і повноважень на випадок неплатоспроможності фінансових установ [9]. Це включає повноваження: (1) передати або продати активи, права та зобов'язання, включаючи вклади, платоспроможній третій особі, без необхідності отримання будь-якої згоди, яка в інших випадках вимагалася б; (2) створити перехідну установу, яка могла би перейняти та продовжувати виконувати критичні функції та життєздатну діяльність неплатоспроможної установи; (3) створити окрему компанію з управління активами і передати їй для управління та припинення працюючі активи або активи, які складно оцінити; (4) здійснити бейл-ін, щоб забезпечити або допомогти забезпечити безперервність важливих функцій (Ключова характеристика 3.2, пункти vi–ix).

«Ключові характеристики...» є міжнародним «золотим стандартом» у сфері виведення неплатоспроможних банків, що є системно важливими. «Ключові характеристики...» прискорили хвилю правових реформ у всьому світі [6, с. 75]. Рада фінансової стабільності публікує звіти про хід впровадження «Ключових характеристик...» [10].

Базельський Комітет з питань банківського нагляду при Банку міжнародних розрахунків. У 2009 році Базельський комітет з банківського нагляду спільно з Міжнародною асоціацією страхування вкладів сформулювали **Ключові принципи ефективних систем страхування вкладів** [11]. У 2014 році ці Ключові принципи були оновлені з урахуванням уроків, винесених під час Світової фінансової кризи 2007–2009 років [11]. Оновлені Ключові принципи забезпечили узгодженість з Ключовими характеристиками Ради фінансової стабільності, а також посилили роль органу страхування депозитів у врегулюванні неплатоспроможності банків [12]. Так, Принцип 14 передбачає, що порядок врегулювання та захисту вкладників не повинен обмежуватися відшкодуванням вкладів. Органи врегулювання повинні мати ефективні інструменти врегулювання, призначені для збереження критично важливих функцій банків та врегулювання банків. Це, зокрема, включає повноваження змінювати або звільняти вище керівництво, розривати договори, передавати та продавати активи та зобов'язання, списувати чи конвертувати борг у власний капітал та/або створювати тимчасову перехідну установу.

У листопаді 2010 року був затверджений документ Базельського комітету з банківського нагляду (**Базель III**) як ключовий документ посткризових реформ спрямований на посилення мінімальних стандартів стійкості, щоб мінімізувати ймовірність неплатоспроможності фінансових установ, а також зменшити вплив їх неплатоспроможності на фінансову систему та економіку в цілому. Основними змінами згідно з вимогами Базель III є: (1) підвищення якості та рівня капіталу; (2) збільшення ризикового капіталу; (3) включення вимоги щодо коефіцієнта левериджу;

(4) запровадження буферів капіталу для пом'якшення різних джерел системного ризику; (5) зменшення ризику ліквідності через коефіцієнт покриття ліквідністю і коефіцієнт чистого стабільного фінансування; та (6) вдосконалення «моделі сек'юритизації» [4, с. 21].

Міжнародний валютний фонд і Світовий банк. 17 квітня 2009 року Міжнародний валютний фонд та Світовий банк опублікували дослідження під назвою «Огляд законодавчої, інституційної та нормативної бази для банківської неплатоспроможності» [13]. Це дослідження системно описує інституційну та нормативно-правову базу, яку країна має запровадити для виведення неплатоспроможних банків з ринку. Додатково, у червні 2010 року Міжнародний валютний фонд опублікував звіт про транскордонні аспекти – “Врегулювання транскордонних банків – запропонована правова база для покращеного координування” [14].

Законодавство ЄС. Розвиток регулювання діяльності неплатоспроможності банків і систем гарантування вкладів у ЄС відбувався в руслі загальносвітових тенденцій. Починаючи з 2010 року Європейська комісія запропонувала більше 20 актів з метою забезпечення стабільності і безпеки фінансового сектору. Одним із ключових документів є Директива 2014/59/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15 травня 2014 року про встановлення рамок для відновлення та санації кредитних установ та інвестиційних компаній та внесення змін до Директиви Ради 82/891/ЄЕС та Директив 2001/24/ЄС, 2002/47/ЄС, 2004/25/ЄС, 2005/56/ЄС, 2007/36/ЄС, 2011/35/ЄС, 2012/30/ЄС і 2013/36/ЄС, а також Регламенту (ЄС) № 1093/2010 і (ЄС) № 648/2012 Європейського Парламенту та Ради (**Bank Recovery and Resolution Directive, або BRRD**) [15].

Впровадження BRRD відображає «Ключові характеристики...» та має на меті мінімізувати використання коштів платників податків для врегулювання неплатоспроможних банків. Подібно до Ключових характеристик, BRRD передбачає чотири основні інструменти врегулювання неплатоспроможних банків: (1) продаж бізнесу (sale of business), який дозволяє органу врегулювання продати всю або частину неплатоспроможної фінансової установи приватному інвестору, (2) перехідна установа (bridge institution), який передбачає передачу хороших активів і основних функцій неплатоспроможної фінансової установи новій тимчасовій фінансовій установі (зокрема, перехідному банку) з метою її продажу інвестору; (3) виділення активів (asset separation tool) інструмент поділу активів, який дозволяє здійснити ізоляцію «поганих» активів неплатоспроможного банку в системі управління активами для подальшої планової його ліквідації, якщо негайна ліквідація такого банку невинуватана в поточних ринкових умовах та (4) бейл-ін (bail-in), інструмент резервного фінансування, який забезпечує покриття збитків акціонерами та кредиторами неплатоспроможної фінансової установи [4, с. 5].

Перспективи розвитку міжнародних стандартів. Теперішні стандарти, розроблені після Світової фінансової кризи 2007–2009 років, спрямовані на врегулювання великих, системно важливих банків. Вважалося, що малі та середні банки повинні ліквідуватися відповідно до національного законодавства про банкрутство. Разом

з тим, такий підхід виявився дискусійним, адже нерідко ліквідація може бути менш ефективним та більш витратним способом, ніж передача працюючих активів та всіх або частини зобов'язань, у тому числі вкладів. Крім того, законодавство про неплатоспроможність банків нерідко не узгоджувалося з законодавством про корпоративне банкрутство. Це викликало необхідність подальшої розробки міжнародних рекомендацій. З цією метою у грудні 2021 року була створена Робоча група УНІДРУА про неплатоспроможність банків. Робоча група готує рекомендації щодо режиму виведення малих та середніх банків, які планують прийняти та опублікувати у 2024 році [16].

Крім того, Європейська комісія готує зміни до правового регулювання виведення банків з ринку та страхування депозитів. Метою запропонованих змін є впровадження ефективного режиму виведення неплатоспроможних банків будь-якого розміру та бізнес-моделі, включаючи малі банки [17].

Україна. Система гарантування вкладів в Україні була запроваджена Указом Президента України від 10 вересня 1998 року № 996/98 «Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб – вкладників комерційних банків України», на виконання якого було створено Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (далі – Фонд) [18]. Фонд мав повноваження лише “виплатної каси”, тобто відшкодування гарантованих вкладів у випадку ліквідації неплатоспроможного банку.

Після Світової фінансової кризи 2007–2009 років в Україні розпочато реформу системи гарантування вкладів та системи інструментів врегулювання банків, яка би забезпечила досягнення мети такого врегулювання, що була визнана на міжнародному рівні. Така реформа була проведена в результаті прийняття 23 лютого 2012 року Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», який набув чинності 21 вересня 2012 року (далі – Закон про систему гарантування) [19]. Цим Законом фактично було запроваджено інструменти врегулювання банків, які розроблялися з урахуванням американського досвіду. Стаття 38 Закону передбачала такі інструменти: (1) ліквідація банку з відшкодуванням з боку Фонду коштів за вкладями фізичних осіб, (2) ліквідація банку з відчуженням у процесі ліквідації всіх або частини його активів і зобов'язань на користь приймаючого банку; (3) відчуження всіх або частини активів і зобов'язань неплатоспроможного банку на користь приймаючого банку з відкликанням банківської ліцензії неплатоспроможного банку та подальшою його ліквідацією; (4) створення та продаж інвестору перехідного банку з передачею йому активів і зобов'язань неплатоспроможного банку і подальшою ліквідацією неплатоспроможного банку; (5) продаж неплатоспроможного банку інвестору.

У липні 2015 року інструментарій врегулювання неплатоспроможних банків був вдосконалений для системно важливих банків [20]. Законом було викладено детальну послідовність дій щодо швидкої передачі неплатоспроможного системно важливого банку державі та його рекапіталізації. Законом також запровадив ще одну новачку – механізм bail-in з метою списання/конвертації певних зобов'язань банку для рекапіталізації неплатоспроможних банків. Зобов'язання банку перед певними кредиторами можуть бути припинені в обмін на акції такого банку нової емісії, розмі-

щені пропорційно вартості цих зобов'язань. Закон дозволяє використовувати bail-in як самостійний механізм або в поєднанні з продажем бізнесу чи перехідною установою. У 2016 році ПАТ «ПриватБанк» підлягав bail-in за описаною процедурою [21].

Наступне реформування цих інструментів має завершитися імплементацією в українське законодавство низки актів Законодавства ЄС, зокрема, Директиви BRRD, що є однією з пріоритетних реформ фінансового сектора [22].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Глобальна фінансова криза 2007–2009 року стала поштовхом до розвитку міжнародних стандартів у сфері виведення неплатоспроможних великих, системно важливих банків з ринку. Такі стандарти були спрямовані на те, щоб обмежити використання коштів платників податків при виведенні неплатоспроможних банків, та запропонувати натомість ефективний набір інших інструментів. Останні включають передачу акцій, активів та зобов'язань неплатоспроможного банку іншому платоспроможному учаснику ринку, перехідній установі або компанії з управління активами, а також бейл-ін. Запропоновані стандарти є значним прогресом у правовому регулюванні виведення неплатоспроможних банків. Разом з тим, вони не охоплюють малі та середні банки, що викликає необхідність розробки додаткових стандартів. Останні розробляються робочою групою УНІДРУА. ЄС також готує відповідні зміни. Українське законодавство про систему гарантування вкладів і виведення банків з ринку на сьогоднішній день є досить прогресивним і включає основні інструменти роботи з неплатоспроможними банками, що пропонуються міжнародними стандартами. Разом з тим, концепція таких інструментів потребує доопрацювання і приведення у відповідність до EU *acquis*. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на пропонування шляхів імплементації EU *acquis* та найкращих міжнародних практик в законодавство України.

Література

1. Bank Failures in Brief – 2023. *FDIC*. URL: [FDIC: Bank Failures in Brief](https://www.fdic.gov/brief) (viewed on: 24.09.2023).
2. FINMA approves merger of UBS and Credit Suisse. *FINMA*. URL: [FINMA approves merger of UBS and Credit Suisse | FINMA](https://www.finma.ch/en/press-releases/2023/09/24/merger-ubs-credit-suisse/) (viewed on: 24.09.2023).
3. Bank Recovery and Resolution: A Conference Book, edited by Matthias Haentjens, and Bob Wessels, Eleven International Publishing, 2014. URL: <http://ebookcentral.proquest.com/lib/oxford/detail.action?docID=1922217> (viewed on: 24.09.2023).
4. World Bank Group. Understanding Bank Recovery and Resolution in the EU: A Guidebook to the BRRD, 2016. URL: <http://hdl.handle.net/10986/25974> (viewed on: 24.09.2023).
5. Pys, J. Robustness of the bank resolution framework in the European Union. *Copernican Journal of Finance & Accounting* 6, № 1 (2017), 77–87. doi: 10.12775/CJFA.2017.005.
6. Georgosouli, A. The transnational governance of bank resolution and the treatment of national regulatory variation in the EU. *The Cambridge Law Journal* 80, № 1 (2021), 74–100. doi:10.1017/S0008197321000106.
7. Principles for Cross-border Cooperation on Crisis Management. *Financial Stability Board*. URL: [Principles for Cross-Border Cooperation in Crisis Management – Financial Stability Board \(fsb.org\)](https://www.fsb.org/2015/04/principles-for-cross-border-cooperation-in-crisis-management/) (viewed on: 24.09.2023).
8. Ending too-big-to-fail. *Financial Stability Board*. URL: [Ending too-big-to-fail – Financial Stability Board \(fsb.org\)](https://www.fsb.org/2015/04/ending-too-big-to-fail/) (viewed on: 24.09.2023).
9. FSB Key Attributes – Executive Summary. *Bank for International Settlements*. URL: [FSB Key Attributes – Executive Summary \(bis.org\)](https://www.bis.org/publ/other/fsbkeyattributes.htm) (viewed on: 24.09.2023).
10. Implementing the FSB Key Attributes of Effective Resolution Regimes – how far have we

come? Financial Stability Board Report of 15.04.2013 PLEN/2013/55. URL: Resolution workplan 02122011 Final (fsb.org) (viewed on: 24.09.2023).

11. IADI Core Principles for Effective Deposit Insurance Systems, 11/2014. URL: Publication (iadi.org) (viewed on: 24.09.2023).

12. Core Principles for Effective Deposit Insurance Systems – Executive Summary. *Bank for International Settlements*. URL: Core Principles for Effective Deposit Insurance Systems – Executive Summary (bis.org) (viewed on: 24.09.2023).

13. IMF, World Bank Group (WBG). An Overview of the Legal, Institutional, and Regulatory Framework for Bank Insolvency: Policy Paper № 09/32, 2009. URL: Policy Papers Volume 2009 Issue 032: An Overview of the Legal, Institutional, and Regulatory Framework for Bank Insolvency (2009) (imf.org) (viewed on: 24.09.2023).

14. Resolution of Cross-Border Banks – A Proposed Framework for Enhanced Coordination in: IMF Policy Papers № 06/63, 2010. URL: Resolution of Cross-Border Banks – A Proposed Framework for Enhanced Coordination (imf.org) (viewed on: 24.09.2023).

15. Про встановлення рамок для відновлення та санації кредитних установ та інвестиційних компаній та внесення змін до Директиви Ради 82/891/ЄЕС та Директив 2001/24/ЄС, 2002/47/ЄС, 2004/25/ЄС, 2005/56/ЄС, 2007/36/ЄС, 2011/35/ЄС, 2012/30/ЄС і 2013/36/ЄС, а також Регламенту (ЄС) № 1093/2010 і (ЄС) № 648/2012 Європейського Парламенту та Ради: Директива 2014/59/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 15.05.2014. URL: EUR-Lex – 32014L0059 – EN – EUR-Lex (eur-lex.europa.eu) (дата звернення: 24.09.2023).

16. Bank Insolvency. *UNIDROIT*. URL: Bank Insolvency – UNIDROIT (viewed on: 24.09.2023).

17. Reform of bank crisis management and deposit insurance framework. *European Commission*. URL: Reform of bank crisis management and deposit insurance framework (eur-lex.europa.eu) (viewed on: 24.09.2023).

18. Про заходи щодо захисту прав фізичних осіб – вкладників комерційних банків України: Указ Президента України від 10.09.1998 № 996/98. URL: Про заходи щодо захисту прав ... | від 10.09.1998 № 996/98 (rada.gov.ua) (дата звернення: 24.09.2023).

19. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI. URL: Про систему гарантування вкл... | від 23.02.2012 № 4452-VI (rada.gov.ua) (дата звернення: 24.09.2023).

20. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку: Закон України від 16 липня 2015 року № 629-VIII. URL: Про внесення змін до деяких... | від 16.07.2015 № 629-VIII (rada.gov.ua) (дата звернення: 24.09.2023).

21. Євробонди "Приватбанку" рухнули на повідомленнях про bail-in. *Економічна правда*. URL: Євробонди "Приватбанку" рухнули на повідомленнях про bail-in | Економічна правда (pravda.com.ua) (дата звернення: 24.09.2023).

22. Регулятори фінансового ринку, Мінфін та Фонд гарантування вкладів фізосіб затвердили нову Стратегію розвитку фінансового сектору України. *Міністерство Фінансів України*. URL: Міністерство Фінансів України (mof.gov.ua) (дата звернення: 24.09.2023).

Анотація

Яценко К. Ю. Загальна характеристика правового регулювання виведення неплатоспроможних банків з ринку: розвиток та перспективи. – Стаття.

Світова фінансова криза 2007–2009 років виявила проблему великих, системно важливих банків, чиє банкрутство не можна було допустити у зв'язку із можливим системним впливом та загрозою для фінансової стабільності. У часи кризи не було ефективного підходу до виведення неплатоспроможних банків з ринку. Країни ЄС виділяли значні державні кошти, щоб врятувати неплатоспроможні банки. Щоб мінімізувати використання коштів платників податків, а також запропонувати ефективні інструменти врегулювання фінансових установ, ряд міжнародних установ – Рада Фінансової Стабільності, Базельський Комітет з питань банківського нагляду при Банку міжнародних розрахунків, Міжнародний валютний фонд та Світовий банк – розробили свої публікації, рекомендації та стандарти. Золотим стандартом вважається «Ключові характеристики ефективних режимів врегулювання фінансових установ» Ради фінансової стабільності, які, зокрема, передбачили такі інструменти врегулювання як бейл-ін, передача активів, прав та зобов'язань неплатоспроможного банку платоспроможній третій особі, перехідному банку та компанії з управ-

ління активами. «Ключові характеристики...» відображені у Директиві про відновлення платоспроможності та врегулювання банків (Bank Recovery and Resolution Directive). Запропоновані стандарти є значним прогресом у правовому регулюванні виведення неплатоспроможних банків. Разом з тим, вони не охоплюють малі та середні банки, що викликає необхідність розробки додаткових стандартів або рекомендацій. Останні розробляються робочою групою УНІДРУА, створеною у грудні 2021 року. Робоча група планує опублікувати свої рекомендації у 2024 році. ЄС також готує відповідні зміни. Українське законодавство про систему гарантування вкладів і виведення банків з ринку на сьогоднішній день є досить прогресивним і включає основні інструменти роботи з неплатоспроможними банками, що пропонуються міжнародними стандартами. Разом з тим, концепція таких інструментів потребує доопрацювання і приведення у відповідність до EU *acquis*, що є однією з пріоритетних реформ фінансового сектора.

Ключові слова: Ключові характеристики ефективних режимів врегулювання фінансових установ, Ключові принципи ефективних систем страхування вкладів, Базель III, Директива про відновлення та врегулювання банків, Закон про систему гарантування вкладів фізичних осіб, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

Summary

Yashchenko K. Y. General review of bank failure management framework: developments and perspectives. – Article.

The 2007–2009 Global financial crisis revealed the issue of big, systemically important banks whose bankruptcy countries could not afford because of possible systemic impact and threat to financial stability. At the time of crisis, there was no effective approach to bank failure management. EU countries used significant public funds to save failed banks. To minimize the use of taxpayers' money and to suggest effective resolution tools, a number of international institutions – Financial Stability Board, Basel Committee on Banking Supervision of the Bank for International Settlements, International Monetary Fund and World Bank – developed publications, recommendations, and standards. The Key Attributes of Effective Resolution Regimes for Financial Institutions by the Financial Stability Board is considered to be a golden standard and provides, in particular, for such resolution tools as bail-in, transfer of assets, rights and obligations to a solvent third party, a bridge bank or an asset management company. The Key Attributes are reflected in the Bank Recovery and Resolution Directive. Said standards developed contributed significantly towards the development of bank resolution frameworks. However, it should be noted that they do not cover small and medium sized banks. So, there is a need to develop additional set of standards or recommendations. The latter are being developed by the UNIDROIT working group, which was created in December 2021. The working group plans to publish its recommendations in 2024. The EU is also preparing changes in this regard. Ukrainian legislation on household deposit guarantee and bank resolution to date is quite progressive today and includes main tools for bank resolution provided in the international standards. At the same time, the concept of such instruments needs to be further improved and aligned with the EU *acquis*, which is one of the priority reforms in the financial sector.

Key words: Key Attributes of Effective Resolution Regimes, Core Principles for Effective Deposit Insurance Systems, Basel III, Bank Recovery and Resolution Directive, Household Deposit Guarantee System Law, Household Deposit Guarantee Fund.

НАШІ АВТОРИ

Березовенко Л. С., викладач кафедри теорії та історії держави і права Одеського державного університету внутрішніх справ

Булкат М. С., доктор юридичних наук, доцент, завідувач сектору претензійно-позовної роботи департаменту аналітичної та правової роботи Верховного Суду, доцент кафедри цивільного, господарського, адміністративного права та правоохоронної діяльності Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Гупалюк А. С., аспірантка кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія»

Кметик-Подубінська Х. І., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права Львівського національного університету імені Івана Франка

Лагутіна І. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення Національного університету «Одеська юридична академія»

Магновський І. Й., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та кримінології Івано-Франківського юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

Мельник В. М., кандидат політичних наук, асистент кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мішина Н. В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Мурзановська А. В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності Національного університету «Одеська юридична академія»

Настюк А. А., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

Свистунова О. В., аспірантка кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Національного університету «Запорізька політехніка»

Скоковська Я. П., аспірантка кафедри кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності Національного університету «Одеська юридична академія»

Сурілова О. О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»

Южека Р. С., аспірант кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, член Громадської організації «Спілка освітян України»

Ященко К. Ю., аспірант кафедри приватного права Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

ЗМІСТ

<i>М. С. Булкат</i> Тенденції розвитку наукових положень та практики у сфері адміністративних процедур, публічних, зокрема адміністративних послуг	3
<i>А. С. Гупалюк</i> Криміналістичний аналіз наслідків і результатів вчинення злочину для визначення його мети	14
<i>Х. І. Кметик-Подубінська</i> До питання міжнародних стандартів права на доступ до інформації	20
<i>I. V. Lagutina</i> Digital economy and non-standard forms of employment	27
<i>І. Й. Магновський, Л. С. Березовенко</i> Особливості сутності реалізації права людини на звернення в Україні	35
<i>В. М. Мельник</i> Режим доміну в Римській імперії та підстави Єгипетського едикту 298 року	44
<i>N. V. Mishyna</i> European court of human rights' judgements implementation by local and regional authorities: relevant publications on the topic	52
<i>А. В. Мурзановська</i> Парадигми: сутність, поняття та значення в методології кримінально-процесуальної науки	58
<i>А. А. Настюк</i> Регуляція захисту прав працюючих у Київській Русі згідно літописних джерел ...	66
<i>О. В. Свистунова</i> Становлення основ конституційно-правового регулювання соціального захисту в Україні	78
<i>Я. П. Скоковська</i> Підстави для скасування або зміни судових рішень судом касаційної інстанції: теоретико-практичний аспект	86
<i>О. О. Сурілова</i> Пріоритетні напрями діяльності Ради Європи: сучасний вимір	95
<i>Р. С. Южека</i> Кібербезпека Національного банку України в умовах воєнного стану	103
<i>К. Ю. Яценко</i> Загальна характеристика правового регулювання виведення неплатоспрожних банків з ринку: розвиток та перспективи	111

CONTENTS

<i>Bulka M. S.</i>	
Trends in the development of scientific provisions and practice in the sphere of administrative procedures, public, in particular, administrative services.	3
<i>Hupaliuk A. S.</i>	
Forensic analysis of the consequences and results of a crime to determine its purpose.....	14
<i>Kmetyk-Podubinska K. I.</i>	
Regarding the Issue of International Standards of the Right to Access to Information....	
<i>Lagutina I. V.</i>	
Digital economy and non-standard forms of employment.....	27
<i>Mahnovskiy I. Y., Berezovenko L. S.</i>	
Peculiarities of the essence of the realization of the human right to appeal in Ukraine	35
<i>Melnyk V. M.</i>	
The regime of dominate in the Roman empire and the novels of the 298 AD Egyptian edict	44
<i>Mishyna N. V.</i>	
European court of human rights' judgements implementation by local and regional authorities: relevant publications on the topic.....	52
<i>Murzanovska A. V.</i>	
The paradigms: the essence, concept and meaning in the methodology of criminal procedural science	58
<i>Nastiuk A. A.</i>	
Legal Regulation of Labor Provision according to Chronicle Sources in Kyivan Rus' ...	66
<i>Soystunova O. V.</i>	
Establishment of the basis of the constitutional and legal regulation of social protection in Ukraine.....	78
<i>Skokovska Ya. P.</i>	
Grounds for cancellation or change of court decisions by the court of cassation: theoretical and practical aspect	86
<i>Surilova O. O.</i>	
Priority areas of activity of the Council of Europe: modern dimension	95
<i>Yuzheka R. S.</i>	
Cyber security of the NBU under the conditions of marital state.....	103
<i>Yashchenko K. Y.</i>	
General review of bank failure management framework: developments and perspectives	111

НОТАТКИ

Сайт видання:
www.naukovipraci.nuoua.od.ua

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 «Право», 293 «Міжнародне право»), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (Додаток 1).

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 18900–7680 ПР від 14.11.2011

Редактор-коректор *І. Чудеснова*
Технічний редактор *М. Михальченко*

Тираж 100 прим.

Адреса редакції
вул. Академічна, 2, каб. 1009 м. Одеса, 65009, Україна
Телефон. + 38 095 301 17 48
E-mail: editor@paukovapraci.nuonua.od.ua

Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.